

MASSOA

COMMUNICATIE '85

INHOUD NR. 6, JAARGANG 13, 1985

Pag. 228

**Drs. M. Kuttschreuter, Drs. J.M. Gutteling,
Prof. Dr. O. Wiegman**

Informatie over technologische risico's

Pag. 238

Chr. Schorsch, M.A.

Die dialogische Norm menschlicher Kommunikation

Pag. 246

Drs. G. Hulsen

Top 10 televisieprogramma's: een 'must' voor de kijker?
Een experimenteel onderzoek

Pag. 252

Boekbesprekingen

Pag. 254

In memoriam Maarten Rooij

Pag. 256

Inhoud dertiende jaargang 1985

MASSA

COMMUNICATIE '85

uitgegeven door de

STICHTING ONDERZOEK MASSACOMMUNICATIE (SOM)

Onder redactie van:

prof. dr. J.J. van Cuilenburg, prof. dr. J.H.J. van den Heuvel, prof. dr. J.G. Stappers,
drs. J. Wieten, dr. C.M.J. van Woerkum

Raad van Advies:

prof. dr. J.C. Arnbak, prof. dr. J.Th.M. Bank, prof. dr. E. de Bens, drs. J. Bierhof,
dr. H. de Bock, prof. dr. L. Boone, prof. mr. H.J.M. Boukema,
prof. dr. ir. J.L. Bordewijk, prof. dr. G. Fauconnier, prof. dr. C.J. Hamelink,
drs. P.M. Hendriksen, prof. dr. G.M. Kok, prof. dr. W.F. van Raaij,
drs. A.M.M. Rennen, prof. dr. N. Röling, dr. O. Scholten, mr. G.A.I. Schuyt,
drs. J. Servaes, prof. dr. G.M. van Veldhoven, dr. T.H.A. van der Voort,
dr. A.A. Wentink

Sekretariaat:

J.L.J. Janssen en drs. P.W.M. Rutten

Postbus 258, 6500 AG Nijmegen, tel. 080-512372

Auteurs die kopij willen toezenden wordt verzocht vooraf contact met het
sekretariaat op te nemen.

Administratie en druk:

Drukkerij-Uitgeverij H. Gianotten bv

Bredaseweg 61 5038 NA Tilburg, tel. 013-425050, giro 1085553

Opgave van nieuwe abonnementen en adreswijzigingen uitsluitend te richten
aan dit adres.

Abonnementen:

- Gewoon abonnement : f 78,75
 - Abonnement buitenland : f 99,75
 - Studentenabonnement : f 60,—
 - Los nummer : f 15,—
 - Dubbel nummer : f 30,—
-

Advertenties:

prijzen: 1/1 pag.: f 300,—; 1/2 pag. f 165,—; drukspiegel 12,9 x 19 cm
korting bij herhaalde plaatsing

Technologieën zijn ontwikkeld om te voorzien in een groot aantal menselijke behoeften. Daarom hebben ze een aandeel geleverd in de enorme stijging van de materiële welvaart in de geïndustrialiseerde Westerse landen. Hoewel het duidelijk is dat technologieën veel voordelen hebben gebracht, is een aantal ook vergezeld gegaan van (onvoorziene) neveneffecten. Een voorbeeld hiervan is de ontwikkeling van gevoelens van onveiligheid of angst die samenhangen met industriële en technologische risico's. Uit onderzoek blijkt dat dergelijke gevoelens samenhangen met confrontatie met deze (vaak ongewild gelopen) risico's (Slovic e.a., 1980; 1981a; Fischhoff e.a., 1978; Vlek en Stallen, 1979, 1981; Renn, 1981; Midden e.a., 1983).

Nederland heeft een zeer grote concentratie chemische industrie, die voor een belangrijk deel in het Rijnmondgebied te vinden is. Onderzoek heeft aangetoond dat het wonen in dergelijke gebieden met een hoge dichtheid van chemische industrie, samenhangt met een verhoogd angstniveau. Bewoners van dergelijke gebieden maken zich meer zorgen over industriële activiteiten dan mensen die buiten die gebieden wonen (Stallen en Tomas, 1984).

In de maatschappelijke discussie over industriële en technologische risico's wordt veelal gesteld dat de beeldvorming mede bepaald wordt door informatie-overdracht via de massamedia (Kuttschreuter e.a., 1984; Struyker Boudier e.a., 1985; Graatsma e.a., 1985). De berichtgeving in de media over tal van industriële en technologische risico's of ongelukken wordt er vaak van beschuldigd aan dergelijke gevoelens een bijdrage te leveren (zie bv. CRMh, 1983; Reijnders en Stallen, 1983; Mazur, 1975; Dierkes, 1980).

In dit artikel worden de empirische stu-

dies met betrekking tot dergelijke effecten van de massamedia kort besproken. We zullen ons hierbij beperken tot technologische risico's die samenhangen met industriële activiteiten. Eerst wordt ingegaan op het begrip riskante technologische activiteiten en de gepercipieerde beheersbaarheid ervan. Vervolgens zal een aantal aspecten (van de rol) van de massamedia met betrekking tot technologische risico's worden besproken, waarbij aandacht geschonken zal worden aan de selectie van het nieuws, aan vertekeningen in het nieuws en aan problemen bij het overdragen van wetenschappelijke informatie. Vervolgens zullen de reacties van de ontvangers van berichten over risico's aan de orde komen. Tenslotte zullen we ingaan op de dilemma's rondom overheidsvoorlichting op dit terrein.

Wat zijn technologische risico's?

Riskante technologische activiteiten worden door ons gedefinieerd als die technologische activiteiten, die in potentie een bepaalde objectieve en/of subjectieve risicodrempel (kunnen) overschrijden, waardoor ze een bedreiging kunnen vormen voor mens en/of milieu (Kuttschreuter e.a., 1984). De eventuele gevolgen van riskante activiteiten kunnen direct zijn, dat wil zeggen dat de lichamelijke gezondheid wordt bedreigd, of indirect, bijvoorbeeld door schade aan het ecosysteem (O'Banion, 1981; Kroes, 1983), zoals bijvoorbeeld zure regen en vervuiling van de zee.

Het gebruik van een term als risicodrempel impliceert een zekere aanvaardbaarheid van het risico. Een activiteit is aanvaardbaar zolang deze drempel niet overschreden is. De risicodrempel kan "objectief" zijn, dat wil zeggen vastgesteld door experts aan

de hand van richtlijnen zoals bijvoorbeeld in de EEG-richtlijn voor straling (Raad van de Europese Gemeenschappen, 1980). De risicodrempel kan ook subjectief zijn, bijvoorbeeld wanneer een gedeelte van de bevolking de risico's niet (meer) accepteert, terwijl de kans op negatieve effecten objectief gezien erg klein is.

Voordat de bevolking een bepaald risico kan accepteren, moet het bewust zijn van het bestaan van dat risico. Enige tientallen jaren geleden was dit bewustzijn van technologische risico's beperkt tot een relatief klein aantal wetenschappers, politici, journalisten en milieugroeperingen (Dierkes, 1980). In het laatste decennium werd een groter publiek zich er meer en meer van bewust dat technologische en industriële expansie tot milieuproblemen zou kunnen leiden. Lipsey (1977) meldde dat een steeds groter deel van de Amerikaanse bevolking milieuverontreiniging ziet als een van de grootste problemen van de Verenigde Staten. Ester en Van der Meer (1979) stellen dat zowel in Nederland als in de Verenigde Staten bezorgdheid over het milieu wordt geuit. Een aantal redenen wordt vermeld als mogelijke oorzaak van het groeiend bewustzijn met betrekking tot risico's: het grote aantal nieuwe en relatief onbekende technologieën, de stijging van kennis en bewustzijn van eventuele neveneffecten en een waardenverandering in de Westerse landen, vooral wat betreft het verminderde vertrouwen in organisaties en instellingen (Dierkes, 1980).

De bevolking werd niet alleen bezorgd over de risico's van technologische ontwikkeling, maar ook over de trend dat grootschalige toepassing van technologieën zou leiden tot centralisatie. Regulerende instanties zouden bevooroordeeld zijn en relatief meer aandacht schenken aan de voordelen van de technologie dan aan de betrokken risico's. De overheid en de industrie die betrokken zijn bij de grootschalige toepassing van technologieën, worden als ongevoelig beschouwd voor de behoefte bij de bevolking aan

participatie in het beslissingsproces (Dierkes, 1980). Dit gevoel van hulpeloosheid – de burgers voelen steeds meer dat de beslissingen achter de schermen genomen worden – is gestegen vergeleken met een aantal jaren geleden.

De media en risico-informatie

Over het algemeen is de bevolking niet direct persoonlijk betrokken bij technologische risico's. Het grootste deel van de informatie die mensen verkrijgen over technologische risico's, komt dus van de massamedia, dat wil zeggen televisie, radio en krant (o.a. Nealey en Rankin, 1978). Slechts een klein deel van de bevolking wordt direct geconfronteerd met grootschalige chemische industrie en met neveneffecten zoals lucht- en horizonverontreiniging. Een nog veel kleiner deel van de bevolking heeft een technologisch ongeluk of catastrofe meegemaakt. De inhoud van de berichtgeving over risico's in de massamedia is in de loop der jaren verschoven, zowel kwantitatief als kwalitatief. Een opvallende verschuiving is geconstateerd van artikelen over natuurrampen en milieuproblemen op het platteland naar artikelen over problemen van het stedelijke milieu, die zijn ontstaan door de industrialisatie, zoals luchtverontreiniging (Lipsey, 1977). In deze artikelen met betrekking tot technologische risico's werd in eerste instantie bezorgdheid geuit over militaire atoomproeven en de aanleg van supersnelwegen. Pas later verschenen er meer artikelen over ecologische schade en werd een meer sceptische visie op technologische ontwikkeling ontwikkeld (Dierkes, 1980). In ons land kan over de periode van 1977 tot heden een duidelijke stijging worden geconstateerd van het aantal artikelen over milieuverontreiniging (zie Houtwen e.a., 1986).

Welke invloed de berichtgeving in de massamedia over technologische risico op de perceptie van de bevolking van dergelijke risico's heeft, is nog niet erg duidelijk (Gunter en Wober, 1983).

Er zijn veel veronderstellingen en anekdotes, maar op dit terrein is er geen systematisch onderzoek verricht. Vanwege het vele onderzoek naar de effecten van massamedia kan de orderhavige problematiek vanuit verschillende invalshoeken worden bestudeerd, zoals Lasswell's communicatiemodel (Lasswell, 1948), de informatie-verspreidingstheorie (Rogers en Shoemaker, 1971), de uses and gratifications theorie (McCombs en Becker, 1979), de knowledge gap theorie (Tichenor e.a., 1970) en de agenda setting theorie (McCombs en Shaw, 1972). Al deze theorieën voorspellen, afgezien van mogelijke nuanceverschillen, globaal gesproken dat informatie in de massamedia over technologische risico's de aandacht trekt van het publiek. Deze kan mensen er toe aanzetten om over de risico's na te denken of te praten, en, indien de informatie nieuw is, kan het leiden tot attitudeverandering (Wiegman, 1981; 1985; Zucker, 1978). In de meeste overzichtsartikelen wordt echter niet voldoende aandacht besteed aan de sociale leertheorie (Bandura, 1982; 1983). Deze theorie stelt dat het gedrag van een model het gedrag van het individu kan beïnvloeden. Empirisch onderzoek ondersteunt deze visie. Als men geconfronteerd wordt met modelgedrag dat angst, gevoelens van onveiligheid of paniek uitdrukt, verkrijgt men ook indirecte (vicarious) informatie over het onvermogen van het model om op de situatie adequaat te reageren. Het individu kan zich op grond hiervan zelf daarom ook niet in staat achten met dezelfde situatie om te gaan en dit kan tot angst leiden.

Controle en beheersbaarheid van risico's

Berichtgeving omtrent technologische risico's heeft meestal betrekking op negatieve consequenties. Baum e.a. (1983a) menen dat mensen anders reageren op natuurlijke calamiteiten, zoals wervelstormen, aardbevingen, droogten, overstromingen etc., dan op

calamiteiten veroorzaakt door menselijke handelingen, zoals explosies, sabotage, en grote ongelukken. Technologische calamiteiten worden gekenmerkt door een verlies van menselijke controle over de gebeurtenissen, terwijl natuurrampen nagenoeg per definitie oncontroleerbaar zijn. Dit verlies van vertrouwen in en geloofwaardigheid van de menselijke beheersbaarheid van technologische risico's treedt niet alleen op bij personen die direct bij de gebeurtenissen betrokken zijn, maar ook in bredere lagen van de bevolking. Het is maar de vraag of dit onderscheid tussen natuur- en "man-made" rampen in de praktijk ook zo strikt kan worden gehanteerd, omdat menselijk handelen van invloed kan zijn op natuurrampen. Een voorbeeld hiervan is de ontbossing die kan leiden tot erosie, vervolgens tot droogten en het ontstaan van woestijnen. Een andere mogelijkheid is dat natuurrampen tot technologisch falen kunnen leiden, bijvoorbeeld als een meteorietinslag leidt tot de verwoesting van een chemische fabriek, met alle gevolgen van dien.

Het belang van beheersbaarheid in de perceptie van risico's is onder andere aangetoond door Fischhoff e.a. (1978). Zij vonden dat mensen meer beangstigd worden naarmate de betreffende risico's minder beheersbaar waren. De relatie tussen beheersbaarheid en het ontstaan van angst is verder onderzocht door Bandura (1982, 1983) in zijn "self-efficacy" theorie. Bandura stelt dat angst ontstaat wanneer het individu er van uitgaat dat zijn vermogens niet voldoende zijn om op een bevredigende manier met de situatie om te gaan. Mensen die zich in staat achten om met de bedreiging om te gaan (self-efficacy) zijn minder bang. Voor bepaalde bedreigingen moet het individu erop vertrouwen dat anderen het probleem kunnen oplossen. Hier speelt de beoordeling van het vermogen van anderen, zoals wetenschappers, een rol. Het is aangetoond dat mensen die geloven dat de wetenschap in staat is de technologische

problemen op te lossen en de situatie onder controle te houden, minder bang zijn van technologie (Kuyper en Vlek, 1984). Een ongeluk kan het vertrouwen in het vermogen van de technologische wetenschappen ondermijnen en leiden tot gevoelens van onveiligheid. Baum e.a. (1983b) vonden dergelijke effecten na de gebeurtenissen bij de Harrisburgcentrale bij bewoners van de omringende gebieden. Deze inwoners rapporteerden meer lichamelijke klachten en meer symptomen van angst en vervreemding dan mensen die niet dichtbij de kerncentrale woonden. Een onderzoek van Kushnir (1982) toont eveneens aan, dat een verlies in vertrouwen in de beheersbaarheid van de technologie bij de bevolking kan leiden tot gevoelens van onveiligheid en angst. Hij ondervroeg 174 mensen in Israël naar hun schattingen van de kans zelf door brokstukken van het in de dampkring terugkerende Skylab getroffen te worden. Deze schattingen waren irreëel hoog. Kushnir geeft de media de schuld van deze reacties, omdat zij gefaald hebben in het verspreiden van de juiste informatie over risico's.

Nieuwsaarde en vertekening van informatie

Informatie in de massamedia over technologische risico's valt in grote lijnen te typeren als: (1) wetenschappelijke informatie of (2) actuele nieuwsberichten, meestal over de negatieve gevolgen van riskante technologische activiteiten.

Het grootste deel van de bestaande informatie over technologische risico's is (quasi)wetenschappelijk van aard, en erop gericht bepaalde fenomenen te verklaren en achtergrondmateriaal te verschaffen. Dit type informatie wordt meestal gepresenteerd in een wetenschapsbijlage van een krant of in populairwetenschappelijke discussies voor radio en televisie. Er bestaan problemen ten aanzien van het verspreiden van wetenschappelijke informatie via de massamedia (Earle en

Cvetkovich, 1983). Drie redenen worden genoemd waarom de wetenschappelijke informatie in de massamedia het publiek niet bereikt op de manier die door de wetenschappers wordt beoogd, namelijk (1) wetenschappelijke informatie is vaak tegenstrijdig, verwarrend en beperkt, (2) wetenschappelijke informatie bereikt vaak niet degenen die deze het meest nodig hebben, en (3) wetenschappelijk taalgebruik is vaak onvoldoende en niet effectief. Om informatie over risico's te kunnen begrijpen is een bepaald niveau van ontwikkeling vereist. Informatie over risico's is vaak zeer technisch en het vereist vaardigheid om bijvoorbeeld realistische onzekerheden en wetenschappelijke twijfel te scheiden. Onvoldoende vaardigheid in het interpreteren van wetenschappelijke informatie kan tot gevoelens van onveiligheid leiden.

Hoewel er veel informatie over technologische risico's voorhanden is, wil dit nog niet zeggen dat ook alle informatie het grote publiek bereikt. Bij actuele gebeurtenissen, die zich met betrekking tot risico's voordoen, bereikt een veel groter deel het brede publiek. De massamedia spelen een essentiële rol in de verspreiding van deze vorm van informatie naar het publiek. De media krijgen via eigen nieuwsgaring of mededelingen van betrokkenen de beschikking over informatie over risico's en ongelukken. Op basis van bepaalde selectiecriteria beslist men welke gebeurtenissen worden gerapporteerd en welke niet, al naar gelang de belangen die hierbij in het spel zijn en de doelgroep die men op het oog heeft (Larson, 1980).

Galtung en Ruge (1965) onderscheiden een aantal criteria (de zogenaamde nieuwsaarde-factoren), waarvan de selectie van nieuwsberichten afhankelijk is. Zij veronderstellen o.m. dat naarmate de aard en de frequentie van een gebeurtenis beter overeenstemt met het normale productieschema van het medium, de kans toeneemt dat de gebeurtenis tot nieuws wordt. Wanneer een gebeurtenis zich bijvoor-

beeld voltrekt tussen twee achtereenvolgende edities van een krant kan een zinvolle beschrijving van gebeurtenis gegeven worden. Gegeven het feit dat de media dagelijks publiceren worden plotselinge, dramatische of zeldzame gebeurtenissen eerder nieuws dan traagverlopende processen. Dit betekent bijvoorbeeld dat in de media meer aandacht wordt geschonken aan acute dan aan sluipende milieuverontreiniging. Bovendien moet een gebeurtenis een bepaalde drempel overschrijden om te worden opgemerkt en nieuws te worden. De nieuwswaarde van een gebeurtenis stijgt bijvoorbeeld naarmate er meer mensen bij betrokken zijn (relevanter is voor een grotere groep). Daarbij geldt dat wat eenmaal nieuws is, nog enige tijd in het nieuws blijft, zelfs wanneer er op dit terrein weinig nieuwe ontwikkelingen zijn.

Specifiek wat betreft calamiteiten geldt als het belangrijkste criterium voor de nieuwswaarde de kwalitatieve en kwantitatieve gevolgen voor de mens, uitgedrukt in menselijk lijden en het aantal doden. Een ander criterium is de grootte van de materiële schade. De nieuwswaarde is ook mede afhankelijk van de afstand tot de plaats waar de calamiteit zich afspeelt. Hoe verder weg de calamiteit zich afspeelt, hoe groter de omvang moet zijn om de pers te halen (Larson, 1980). Mede ten gevolge van dergelijke selectiecriteria kan er in de presentatie door de massamedia vertekening ontstaan. Dit blijkt onder andere uit een onderzoek van Combs en Slovic (1979) die de inhoud van twee kranten in de VS analyseerden. De publiciteit die er aan een bepaalde doodsoorzaak gegeven werd, was nauwelijks gerelateerd aan de werkelijke sterftecijfers. Ziekten werden in verhouding te weinig vermeld; relatief te veel aandacht werd geschonken aan gewelddadige, vaak catastrofale of spectaculaire gebeurtenissen zoals tornado's, branden, ongelukken etc. Deze vertekening kan leiden tot een verkeerde beeldvorming

bij de ontvanger van het nieuws (Lichtenstein e.a., 1978).

Vertekening kan ook optreden wanneer er aan de juistheid of objectiviteit geweld wordt aangedaan. Met betrekking tot risico's is dit echter moeilijk vast te stellen omdat hierbij vaak een objectief criterium ontbreekt. Scanlon e.a. (1978) onderzochten de juistheid van berichtgeving in de Canadese media met betrekking tot zes crisissituaties. Hierbij waren vier grote kranten betrokken, de nationale televisie en de lokale pers. De conclusie luidde dat over het algemeen de door de betreffende media gebrachte impressie juist was, maar dat er een aantal specifieke en verifieerbare feitelijke fouten gemaakt werd, zoals bijvoorbeeld ten aanzien van de aantallen slachtoffers die vermeld werden.

Er is een aantal redenen waarom de juistheid van de berichtgeving soms te wensen overlaat. Actuele nieuwsverslagen van calamiteiten zijn soms fragmentarisch, speculatief en inaccuraat vanwege de tijdsdruk (Baron, 1969; Dynes, 1970). Scanlon e.a. (1978) menen dat calamiteiten te karakteriseren zijn door een verwarrende situatie, die verificatie van nieuwsfeiten door journalisten veelal onmogelijk maakt. Dit kan makkelijk tot fouten leiden.

Reacties van de ontvanger op de berichtgeving

In het voorgaande werden processen beschreven die zich afspelen bij de bron van de media. Hierna richten we onze aandacht op de selectie van informatie, het zoeken naar en het verwerken van informatie over risico's door de ontvangers. In de mediaberichtgeving kan selectie van informatie optreden. Selectie kan echter ook optreden in de ontvanger. Slechts een beperkt deel van de bevolking zoekt zelf actief naar informatie. Het betreft hier doorgaans alleen mensen voor wie het onderwerp belangrijk is en die denken dat ze de benodigde informatie kunnen vinden. Deze individuen behoren meestal tot de hogere sociale

klassen en maken veel van bepaalde media gebruik (Earle, 1984).

Een interessante vraag is welke informatie mensen zoeken en welke informatie men mijdt. Festinger (1957) suggereert dat mensen aandacht besteden aan informatie die in overeenstemming is met reeds bestaande cognities, maar dat ze informatie vermijden die daar niet mee in overeenstemming (dat wil zeggen dissonant) is. In een aantal onderzoeken is deze hypothese bevestigd, in een aantal andere onderzoeken echter verworpen (Wicklund en Brehm, 1976). Deze auteurs concluderen dat mensen de neiging hebben actief te zoeken naar informatie die in overeenstemming is met reeds bestaande cognities. Er is echter minder vaak aangetoond dat dissonante informatie actief vermeden wordt. Bepaalde informatie, die voor het individu van belang is, zal onder bepaalde omstandigheden worden opgenomen, onafhankelijk van het feit of het dissonant is of niet (zie o.m. Weinstein, 1979).

Het is plausibel dat de confrontatie met technologische risico's kan leiden tot het zoeken naar risico-informatie. In nieuwe riskante situaties ervaart het individu onzekerheid en heeft daarom een behoefte aan informatie, met name over de positieve en negatieve aspecten van het betreffende risico (Rowe, 1977). Het individu heeft informatie nodig om te beslissen of de risico's ernstig zijn of niet en om te beslissen welke oplossingsstrategieën voorhanden zijn (Lazarus en Launier, 1978; Janis en Mann, 1977). Nigg (1982) constateerde bij de bevolking van Los Angeles een discrepantie tussen de vele informele discussies over aanstaande aardbevingen en het relatief kleine deel van de bevolking dat informatie zocht bij experts. Zij ontwierp ter verklaring hiervoor een model voor informatiezoekend gedrag met vier succesieve stadia (1) bewustwording van het onderwerp, (2) informele discussie en aandacht voor de media, (3) verhoogde interesse en (4) beoordeling van de bedreiging. Een analoog

onderzoek is verricht door Perry e.a. (1982), die de reacties van de bewoners uit de omgeving van Mount St. Helens onderzochten in de periode rond de uitbarsting in 1980. De helft van de proefpersonen beschouwde de bedreiging als een serieus probleem. Naarmate men zich meer bedreigd voelde, zocht men ook meer informatie, vooral in de massamedia (televisie, kranten, radio), en in mindere mate via persoonlijke contacten. Perry e.a. verklaren deze grotere blootstelling aan de massamedia uit het gegeven dat een vulkaanuitbarsting zeldzaam is en er daardoor weinig kennis en ervaring met dit natuurverschijnsel bestond bij de bewoners van het betreffende gebied.

Kenmerken van de boodschap hebben effect op de beoordeling van risico's zoals gevonden werd in de onderzoeken van Tversky en Kahneman (1981) en Johnson en Tversky (1983). In het eerste onderzoek kregen twee groepen studenten een probleem met twee opties voorgelegd. Er werd van hen verlangd dat ze een keuze maakten voor een van de twee. Het probleem betrof twee medische strategieën om een zeldzame Aziatische ziekte te bestrijden, waarvan men verwachtte, dat er 600 mensen aan zouden overlijden. De gepresenteerde opties gaven exacte wetenschappelijke schattingen van de gevolgen van ieder van de strategieën. De eerste groep studenten moest een keus bepalen uit (a) als strategie A gevolgd wordt, worden 200 mensen gered en (b) als strategie B gevolgd wordt, is er een kans van 1/3 dat 600 mensen gered worden en een kans van 2/3 dat niemand gered wordt. De keuzemogelijkheden voor de tweede groep waren (c) als strategie C gevolgd wordt, zullen 400 mensen sterven en (d) als strategie D gevolgd wordt, is er een kans van 1/3 dat niemand sterft en een kans van 2/3 dat 600 mensen zullen sterven. Het is verbazingwekkend dat de meerderheid van de studenten in de eerste groep strategie A boven B pre-

tereerden, terwijl de meerderheid in de tweede groep voorkeur had voor strategie D boven C (zie schema 1). Omdat A en C statistisch identieke opties zijn, evenals B en D, kan er geconcludeerd worden dat de voorkeuren van de studenten verschoven waren door een simpele verandering in de formulering. De A-B keuze betrof het redden van mensenlevens, de C-D keuze het verlies aan mensenlevens. Een replicatie van dit onderzoek leverde nageenog gelijke resultaten op (Gutteling en Kuttschreuter, 1985).

Schema 1 Invloed van probleemformulering op voorkeur voor oplossingsstrategieën

	USA	Nederland
voorkeur voor A boven B	75%	69%
voorkeur voor C boven D	33%	30%

Johnson en Tversky (1983) verrichtten vier experimenten waarin de berichtgeving over risico's werd gevarieerd. In het eerste experiment werd gevonden dat de melding dat iemand overleden was aan een bepaalde doodsoorzaak niet alleen de schatting van het aantal slachtoffers van de betreffende aandoening vergrootte, maar ook de schattingen van allerlei andere doodsoorzaken. In een replicatie-onderzoek werden de resultaten bevestigd. Volgens de auteurs had het effect van de boodschap niet zozeer met de inhoud ervan te maken, als wel met de opgeroepen negatieve stemming, die het gevolg is van dergelijke berichtgeving. De vraag is of een negatief, somber bericht een vertekening in de risicoschatting bewerkstelligt. In het derde onderzoek werd derhalve een somber bericht opgenomen dat niets met risico's van doen had, en werd eveneens gevraagd naar schattingen van negatieve, niet-dodelijke gebeurtenissen, zoals overstromingen en echtscheidingen. Ook nu bleek de negatieve stemming de schatting van negatieve gevolgen te verhogen, onafhankelijk van de inhoud van het bericht en de geschatte grootheden. In een vierde experiment beïnvloedde men de stemming van de proefpersonen door de

verspreiding van een positief bericht, dat handelde over de gelukkige omstandigheden van een jonge student die werd toegelaten tot een universiteit en slaagde voor een moeilijk examen. Dit leidde tot een daling van de schattingen. Opvallend is dat de proefpersonen wel de invloed van het bericht op hun stemming en de invloed van hun stemming op de schattingen onderkenden, maar geen verband zagen tussen bericht en schattingen en dus geen inzicht hadden in het totale proces dat zich afspeelde. Dit zou er op wijzen dat bij oordelen van leken niet de getalsmatige informatie het meeste gewicht in de schaal legt, maar dat het feit dat mensen door dergelijke berichten somber gestemd worden, bepalend is voor hun inschatting van bepaalde risico's.

Er is vanuit dit onderzoek niet met zekerheid te zeggen of de gevonden stemmingsfactoren op de lange termijn ook aanwezig blijven. Bij een regelmatige aanbieding van dergelijk materiaal via de media liggen zulke lange termijn effecten natuurlijk wel voor de hand.

Het dilemma van de voorlichting over risico's

Bovenstaande maakt duidelijk dat de berichtgeving in de massamedia over risico's negatieve effecten kan hebben op de bevolking. Vanwege selectieprocessen in de media lijkt een zekere mate van overpresentatie van informatie over risico's plausibel. Bovendien kan juist de aard van de betrokken risico's (ernst van de eventuele gevolgen, verlies van controle) tot angst leiden. Het is nog niet duidelijk of deze gevoelens veroorzaakt worden door de publiciteit in de media omtrent technologische risico's of door informatie uit andere bronnen. De vraag of de media verantwoordelijk zijn voor gevoelens van onveiligheid bij de bevolking, lijkt niet juist. Er moet aandacht zijn voor de processen in de massamedia, voor de processen in de ontvanger en voor de manier waarop deze processen op

elkaar inspelen. Er zijn aanwijzingen dat de manier waarop de informatie over risico's wordt gepresenteerd, van essentieel belang is. De bevolking zou bijvoorbeeld meer aandacht kunnen schenken aan anecdotische verhalen over risico's dan aan wetenschappelijke informatie, omdat ze niet in staat is deze laatste vorm van informatie naar waarde te schatten.

In het recente verleden hebben de landen van de EEG besloten dat de overheden een actievere rol moeten spelen in de informatievoorziening van de bevolking over risico's en ongelukken met betrekking tot technologische activiteiten (Raad voor de Europese Gemeenschap, 1982). De problemen bij het verspreiden van informatie over technologische risico's, is tot nu toe niet bediscussieerd, omdat het primair een politieke vraag is die buiten de lijn van dit artikel valt. De discussie tussen verschillende belangengroeperingen, zoals aan de ene kant de industrie en aan de andere kant de bevolking en milieugroeperingen, richt zich op de vraag of het publiek altijd geïnformeerd moet worden over risico's, zelfs als de bevolking zich er nog niet van bewust is en er dus niet om vraagt, of zelfs als er geen dringende reden is, waarom de bevolking de betreffende kennis zou moeten bezitten. Dit is het dilemma waarvoor iedere voorlichter zich geplaatst ziet. Industriële organisaties kunnen stellen dat de bevolking niet over alles geïnformeerd moet worden, omdat de informatie over risico's verkeerd begrepen kan worden en kan leiden tot niet-noodzakelijke negatieve gevolgen. Deze organisaties beschuldigen vaak de berichtgeving in de massamedia van de bestaande gevoelens van onveiligheid, die deze processen eerder zou versterken dan reguleren. Aan de andere kant eist de bevolking haar recht op om geïnformeerd te worden over activiteiten die mogelijk riskant voor haar kunnen zijn. Een probleem hierbij is dat voorlichting veelal gebaseerd lijkt op een aantal onjuiste veronderstellingen (Earle, 1984), waaronder de volgende: (1) de

ontvangers hebben een grote capaciteit tot informatieverwerking, (2) meer informatie is altijd beter voor de ontvanger en (3) individuele verschillen zijn niet belangrijk. Het is waarschijnlijk dat deze veronderstellingen ook een rol spelen in het onderzoek naar voorlichtingseffecten. Hoewel er op tal van terreinen onderzoek is verricht naar het effect van verschillende voorlichtingstechnieken, is er weinig onderzoek naar informatieoverdracht over risico's (Slovic e.a., 1981b). Een uitzondering vormt een onderzoek van Hansson e.a. (1982) naar de effectiviteit van waarschuwingen over een te verwachten overstroming. Zij veronderstelden dat kennis omtrent hetgeen men kan verwachten tot een redelijke mate van realistische angst leidt. Het individu zou vervolgens minder snel door de gebeurtenissen worden verast, de gelegenheid hebben zich emotioneel voor te bereiden en zich gesteund voelen als de gebeurtenissen volgens verwachting verlopen. De resultaten uit het onderzoek van Hansson doen echter vermoeden, dat waarschuwingen niet leiden tot adequaat gedrag zoals het treffen van voorbereidingen om de gevolgen van de catastrofe zoveel mogelijk te verminderen, maar juist tot een toename van angst en paniek.

Het lijkt er op dat de goedbedoelde intenties van de overheid om de bevolking te informeren, niet noodzakelijk tot adequate voorlichtingsresultaten leiden. Het is zelfs mogelijk dat allerlei niet-bedoelde effecten ontstaan. Dit betekent dat de overheid meer onderzoek moet (laten) verrichten naar de effectiviteit van voorlichting over risico's. Hierbij moet bedacht worden dat er situaties zijn waarin de bevolking angstig is, terwijl er geen 'objectieve' reden voor is. Het is ook mogelijk dat de bevolking niet angstig is, terwijl ze wel in een niet-acceptabele riskante situatie verkeert.

De vraag is of de overheid in staat is middelen te ontwikkelen om op dergelijke situaties in te spelen. De overheid verkeert in deze in een moeilijke posi-

tie. Aan de ene kant bevordert ze industriële activiteiten en economische groei, aan de andere kant functioneert ze als een regulator en controleur van technologische risico's. Bovendien vertegenwoordigt ze de bevolking.

Deze moeilijkheden, ontstaan door het vervullen van verschillende rollen op dezelfde tijd, openbaren zich, wanneer de overheid zelf ook nog voorlichting moet bedrijven.

LITERATUUR

- Barton, A.H. (1969) "Communities in Disasters." Garden City New York: Anchor and Doubleday.
- Bandura, A. (1982) "Self-efficacy mechanisms in human agency." *American Psychologist* 37:122-147.
- Bandura, A. (1983) "Self-efficacy determinants of anticipated fears and calamities." *Journal of Personality and Social Psychology* 45:464-469.
- Baum, A., R. Fleming en L.M. Davidson (1983a) "Natural disaster and technological catastrophe." *Environment and Behavior* 15: 333-354.
- Baum, A., R.J. Gatchel en M.A. Shaeffer (1983b) "Emotional, behavioral and physiological effects of chronic stress at Three Mile Island." *Journal of Consulting and Clinical Psychology* 51:565-572.
- Centrale Raad voor de Milieuhygiëne (1983) "Milieu en veiligheid: Advies over externe veiligheid" Den Haag: Staatsuitgeverij.
- Combs, B. en P. Slovic (1979) "Newspaper Coverage of Causes of Death" *Journalism Quarterly* 56: 837-843, 849.
- Dierkes, M. (1980) "Assessing Technological Risks en Benefits." In: M. Dierkes, S. Edwards en R. Coppock (eds) *Technological risk: its perception and handling in the European Community*. Cambridge Mass.: Oelgeschlager Gunn & Hain Publishers.
- Dynes, R.R. (1970) "Organized Behavior in Disasters" Lexington Mass.: D.C. Heath.
- Earle, T.C. en G. Cvetkovich (1983) "Risk judgment and the communication of hazard information: toward a new look in the study of risk perception." Seattle Washington: Battelle Human affairs research centers.
- Earle, T.C. (1984) "Risk communication: a marketing approach." Long Beach California, NSF/EPA workshop on risk perception and risk communication.
- Ester, P. en F. Van der Meer (1979) "Sociaal psychologische determinanten van individueel milieuedrag: schets van een gedragsmodel." in: P. Ester (ed) *Sociale aspecten van het milieuvraagstuk*. Assen: Van Gorcum.
- Festinger, L. (1957) "A theory of cognitive dissonance." Stanford, Stanford University Press.
- Fischhoff, B., P. Slovic, S. Lichtenstein, S. Read en B. Combs (1978) "How Safe is Safe Enough? A psychometric study of attitudes towards technological risks and benefits." *Policy Sciences* 9: 127-152.
- Galtung, J. en M.H. Ruge (1965) "The Structure of Foreign News: the presentation of the Congo, Cuba and Cyprus crises in four Norwegian newspapers" *Journal of Peace Research* 2: 64-91.
- Graatsma, D.A., J.P. Heck, A.F. van Ommen, J.J.C. Voorhoeve, en L.J.H. Willinge (1985) "Geen paniek" Zwolle: Uitgeverij La Rivière en Voorhoeve.
- Gunter, B. en M. Wober (1983) "Television viewing and public perceptions of hazards to life." *Journal of Environmental Psychology* 3:325-335.
- Gutelling, J.M. en M. Kutschreuter (1985) "A replication of Tversky experiment from 'Framing of decisions.'" Enschede: TH Twente, interne onderzoeksnotitie.
- Hansson, R.O., P. Noulles en S.J. Bellovich (1982) "Knowledge, Warning and Stress: a study of comparative roles in an urban floodplain" *Environment and Behavior* 14: 171-185.
- Houwen, R.J., Boer, H. en Gutelling, J.M. (in voorbereiding 1986) "Analyse van de inhoud van de berichtgeving in de media over riskante technologische activiteiten" Enschede: TH Twente.
- Janis, I.L. en L. Mann (1977) "Decision Making." New York, Free Press.
- Johnson, E.J. en A. Tversky (1983) "Affect, generalization and the perception of risk" *Journal of Personality and Social Psychology* 45: 20-31.
- Kreps, G.A. (1980) "Research Needs and Policy Issues on Mass Media Disaster Reporting" in: Committee on Disaster and the Mass Media; Disasters and the Mass Media. Washington D.C.: National academy of sciences.
- Kroes H.W.; "Achtergronden van milieuhygiënische normstelling voor oppervlaktewater" *H₂O*, 1983, 16, 281-284.
- Kushnir, T. (1982) "Skylab effects: psychological reactions to a human-made environmental hazard" *Environment and Behavior* 14: 84-93.
- Kutschreuter, M., J.M. Gutelling en O. Wiegman (1984) "Massamedia en riskante industriële activiteiten: een literatuuronderzoek" Den Haag: Staatsuitgeverij.
- Kuyper, H. en C.A.J. Vlek (1984) "Beschrijving en beoordeling van risico's verbonden aan het gebruik van gevaarlijke stoffen. Deelrapport III: Psychologisch onderzoek over de beoordeling van activiteiten met gevaarlijke stoffen, in het bijzonder vloeibaar autogas (LPG)" Groningen: Interfacultaire vakgroep energie en milieukunde.
- Larson, J.F. (1980) "A Review of the State of the Art in Mass Media Disaster Reporting." in: Committee on Disasters and the Mass Media; Disasters and the Mass Media. Washington D.C.: National academy of sciences.

- Lasswell, H.D. (1948) "The structure and function of communication in society." In: L. Bryson (ed.) "The communication of ideas." New York: Harper.
- Lazarus, R.S. en R. Launier (1978) "Stress-related transactions between person and environment." In: L.A. Pervin en M. Lewis (eds.) "Perspectives in interactional psychology." New York: Plenum Press.
- Lichtenstein, S., P. Slovic, B. Fischhoff, M. Layman en B. Combs (1978) "Judged frequency of lethal events" *Journal of Experimental Psychology: human learning and memory* 4: 551-578.
- Lipsey, M.W. (1977) "Attitudes toward the Environment and Pollution." in: S. Oskamp (ed) *Attitudes and Opinions*. Englewood Cliffs New Jersey: Prentice Hall.
- Mazur, A. (1975) "Opposition to technological innovation" *Minerva* 13: 58-81.
- McCombs, M.E. en L.B. Becker (1979) "Using Mass Communication Theory." Englewood Cliffs New Jersey: Prentice Hall.
- McCombs, M.E. en D.L. Shaw (1972) "The Agenda-setting Function of the Mass Media" *Public Opinion Quarterly* 36: 176-187.
- Midden, C.J.H., D.D.L. Daamen en B. Verplanken (1983) "De beleving van energierisico's." 's Gravenhage: Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, Publicatiereeks Milieubeheer nr. 2.
- Nealey, S.M. en W.L. Rankin (1978) "Nuclear knowledge and nuclear attitudes: Is ignorance bliss? Seattle, Wash., Battelle Human Affairs Research Centers (BHARC 411/002).
- Nigg, J.M. (1982) "Communication under Conditions of Uncertainty: understanding earthquake forecasting" *Journal of Communication* 22: 27-36.
- O'Banion, K. (1981) "Public reaction to the risks of energy technology." *Environmental management* 5: 329-333.
- Perry, R.W., M.K. Lindell en M.R. Greene (1982) "Threat perception and public response to volcano hazard" *Journal of Social Psychology* 116: 199-204.
- Raad voor de Europese Gemeenschap (1980) "Richtlijn van de Raad van 15 juli 1980 houdende een wijziging van de richtlijnen tot vaststelling van de basisnormen voor de bescherming van de gezondheid der bevolking en der werkers tegen de aan ioniserende straling verbonden gevaren." *Publicatieblad der Europese Gemeenschappen* L246/1-14.
- Raad voor de Europese Gemeenschap (1982) "Richtlijn van de Raad van 24 juni 1982 inzake de risico's van zware ongevallen bij bepaalde industriële activiteiten." *Publicatieblad der Europese Gemeenschappen* L230/1-18.
- Renn, O. (1981) "Man, Technology and Risk, a study on intuitive risk assessment and attitudes towards nuclear energy." Jülich: kernforschungsanlage Jülich GmbH programmgruppe Kernenergie und Umwelt.
- Reijnders, A.D. en P.J.M. Stallen (1983) "Milieu en Massacommunicatie: startnotitie t.b.v. onderzoeksprogrammering milieu en veiligheid." Apeldoorn: Studiecencentrum voor technologie en beleid.
- Rogers, E.M. en F.F. Shoemaker (1971) "Communication of innovations: a cross-cultural approach." New York: Free Press.
- Rowe, W.D. (1977) "An anatomy of risk." New York: Wiley and Sons.
- Scanlon, J., G. Morton en R. Luukko (1978) "Media Coverage of Crisis: better than reported, worse than necessary" *Journalism Quarterly* 55: 68-72.
- Slovic, P., B. Fischhoff en S. Lichtenstein (1980) "Facts en Fears: understanding perceived risk." in: R.C. Schwing en W.A. Albers (eds) *Societal Risk Assessment, how safe is safe enough*. New York: Plenum Press.
- Slovic, P., B. Fischhoff en S. Lichtenstein (1981a) "Perception and acceptability of risk from energy systems" *Advances in Environmental Psychology* 3: 155-169.
- Slovic, P., B. Fischhoff en S. Lichtenstein (1981b) "Informing the public about risks from ionizing radiation." *Health Physics* 41: 589-598.
- Stallen, P.J.M. en A. Tomas (1984) "De beleving van industriële veiligheid in Rijnmond." Apeldoorn: Studiecencentrum voor technologie en beleid TNO.
- Struyker Boudier, H., Heilmann, K., en Urquhart J. (1985) "Risico's meten" Baarn: In den Toren.
- Tichenor, P.J., G.A. Donohue en C.N. Olien (1970) "Mass media flow and differential growth of knowledge." *Public Opinion Quarterly*, 34: 159-170.
- Tversky, A. en D. Kahneman (1981) "The framing of decisions and the psychology of choice." *Science* 211: 453-458.
- Vlek, C.A.J. en P.J.M. Stallen (1979) "Persoonlijke Beoordeling van Risico's: over risico's, voordeligheid en aanvaardbaarheid van individuele, maatschappelijke en industriële activiteiten" Groningen: Instituut voor experimentele psychologie.
- Vlek, C.A.J. en P.J.M. Stallen (1981) "Judging risks and benefits in the small and in the large." *Organizational behavior and human performance* 28: 235-271.
- Weinstein, N.D. (1979) "Seeking reassuring or threatening information about environmental cancer." *Journal of behavioral medicine* 2: 125-139.
- Wiegman, O., A.D. de Roon en Th. Sniijders (1981) "Meningen en Media: politieke opposenten in een realistisch experiment" Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Wiegman, O. (1985) "Two politicians in a realistic experiment: attraction, discrepancy, intensity of delivery and attitude change". *Journal of applied social psychology*, 15: 673-686.

Die dialogische Norm menschlicher Kommunikation

Entwurf eines Kriterienkataloges zur Organisationsanalyse von Kommunikationssystemen

Die neuen Informations-, Distributions- und Kommunikationstechnologien – kurz die "Neuen Medien" – haben zu einer regen Diskussion sowohl in der Fachwissenschaft als auch in einer breiteren Öffentlichkeit geführt. Insbesondere wird dabei die Forderung nach dialogischen Beziehungen zwischen Kommunikator und Rezipient erörtert. Dieser Anspruch an Massenmedien gründet sich dabei stets auf mehr oder weniger unreflektierte Alltagserfahrungen. Von dieser alltäglichen zwischenmenschlichen Kommunikation ausgehend, werden hier ein Kriterienkatalog entwickelt und eine Reihe von Forschungsfragen gestellt, welche die Diskussion um "Neue Medien" zu bereichern vermögen. Grundlage hierfür ist die vom Verfasser entwickelte Theorie Selbstorganisierender Kommunikationssysteme, mit deren Hilfe sich interaktionale Kommunikationsprozesse erstmals als Kohärenzleistungen der Kommunikationspartner beschreiben lassen. "Symmetrie" bzw. "Asymmetrie" sind die entscheidenden Kriterien für die Analyse möglicher Organisationsformen gesellschaftlicher Kommunikation.

Ansprüche an die Neuen Medien

Im Vordergrund der Diskussion um die Neuen Medien steht deren Ambivalenz, die darin besteht, daß zwar einerseits qualitativ veränderte Manipulations- und Kontrollmöglichkeiten sowie die Gefahr einer zunehmenden Informatisierung und Passivierung des Rezipienten denkbar sind. Andererseits aber auch berechtigte Hoffnungen darin gesetzt werden, daß die Informationsfreiheit verbessert und kommunikative Defizite gedeckt werden, vor allem eine direkte Beteiligung des Rezi-

pienten vermittelt Dialogsystemen. "Zweiweg-Kabelfernsehen", "Rückkanal" oder auch "Verbund von Stand-Alone-Systemen" sind nur einige der Stichworte, die stellvertretend für solche dialogische Konzeptionen stehen. "Kommunikation als Menschenrecht" (Manfred Rühl) umfaßt sowohl die Forderung nach Zweiwegigkeit von Kommunikation, als auch nach einem freien Informationsfluß.¹⁾ Wenn von Dialog die Rede ist, so wird hier an massenmediale Kommunikation ein normativer Anspruch gestellt, der sich aus der alltäglichen Erfahrung zwischenmenschlicher Kommunikation herleitet. Das heißt, jede Forderung nach dialogischen Beziehungen greift daher auf (inter-)subjektives, unsystematisches und "naives", d.h. teilweise unreflektiertes Wissen darüber zurück, was Kommunikation ist und welche Möglichkeiten der Begegnung und der Verständigung sie beinhaltet. Egal, ob man wie Jürgen Habermas Verständigung als Telos menschlicher Kommunikation auffaßt²⁾ oder auf Brechts Forderung verweist, der Rundfunk sei aus einem Distributions- in einen Kommunikationsapparat zu verwandeln:³⁾ Stets gilt, daß diese normativen Ansprüche von der dialogischen Erfahrung im zwischenmenschlichen Gespräch geprägt sind; also von der Kommunikationsdyade, in der beide Teilnehmer Sender und Empfänger zugleich sind. Rollenwechsel und Rollenreziprozität bestehen. Von Ausnahmen einmal abgesehen, sind ja Frage und Antwort, die Vernetzung der Sprechakte und das Wechselspiel der Argumente die allfällig demonstrierte Regel.

Wenn diese Grunderfahrung von Kommunikation als Kommunikationsfreiheit des Individuums, das nicht nur emp-

fängt und bezieht, sondern auch sendet und mitteilt, die Diskussion bestimmt, so bedarf es m.E. eines umfassenderen Kriterienkataloges für die Analyse möglicher Organisationsformen gesellschaftlicher Kommunikation. Wer angesichts der Neuen Medien nicht von vornherein alles Machbare auch für wünschenswert erachtet und sich solcherart in ein vermeintliches gesellschaftspolitisches Vakuum zu stellen sucht, der wird gerade auch kommunikationswissenschaftliche und -ethische Forschungsansätze und -ergebnisse begrüßen. Gewiß ist doch, daß aller Voraussicht nach die "kommunikative Revolution" sowohl die Intim- und Individualkommunikation, als auch Gruppen-, Wahl- und Massenkommunikation weitgehend verändern wird.⁴⁾ Die postindustrielle Informationsgesellschaft befindet sich in der Bundesrepublik Deutschland und den anderen Ländern West-Europas jedoch erst im Werden. Politischer Handlungsbedarf besteht von daher nach wie vor, um die Entwicklungen in gesellschaftlich sinnvolle und demokratisch wünschenswerte Bahnen zu lenken. Die Kommunikationswissenschaft vermag hier u.U. Entscheidungshilfen zu geben.

Von der Kommunikationskette zum Kommunikationssystem

Wenn wir reflektierte Kriterien suchen, um Kommunikationsmedien und -verhältnisse beurteilen zu können, so erscheint es ratsam, auch diesfalls von der Dyade auszugehen. Wir benötigen ein Instrumentarium, das – der tatsächlichen Organisation zwischenmenschlicher Kommunikation entsprechend – die Dyade als Kommunikationssystem auffaßt.

Diejenigen Wissenschaften, die sich mit Kommunikation befassen, behandeln zwischenmenschliche Kommunikation aber lange Zeit so, als ob ein Partner immer nur redete und der andere immer nur schwiege. Das sog. "Minimalmodell der Kommunikation" war von Shannon und Weaver 1947

ausgehend von technischen Systemen der Nachrichtenübermittlung entwickelt worden: Dabei läßt ein Sender einem Empfänger eine Mitteilung zukommen, die aus Signalen besteht. Dieses einkanalige Modell der Kommunikationskette galt lange Zeit auch in all den Disziplinen, welche die Humankommunikation untersuchten, so etwa Psychologie, Pädagogik, Soziologie usw. Der Sender, das waren beispielsweise ein Sprecher oder der professionelle Kommunikator (etwa ein Kommentator im Fernsehen); der Empfänger war Hörer und Rezipient (z.B. Fernsehzuschauer). Während der Sender der aktive Teil war, galt der Empfänger als passiv, dem Wortschwall des Kommunikators ausgeliefert. Auch in der Erforschung der Wirkungen von Massenkommunikation galt lange Zeit dieses Sender-Empfänger-Modell, hier in Anlehnung an den behavioristischen Ansatz "Stimulus-Response-Modell" genannt. Die Wirkung der "Powerful Media" schien darin zu bestehen, daß ein mächtiger Kommunikator passive und schutzlose Empfänger mit Reizen überflutete und in ihren Reaktionen manipulierte. Nach und nach erst wurde dieses simple linear-kausale und eindimensionale Modell durch weitere intervenierende Variablen ergänzt und verfeinert. Es war klar, daß das vereinfachende Modell nicht den aktiven Auswahlleistungen des Empfängers aus einem Insgesamt an Reizen, sowie seiner Persönlichkeitsstruktur, seiner Zugehörigkeit zu bestimmten Gruppen und damit je unterschiedlichen Normen und Werthaltungen Rechnung tragen konnte. Mechanistische und monokausale Erklärungsmodelle genügen einmal nicht einer hochkomplexen und vernetzten sozialen Wirklichkeit.⁵⁾

Eine entscheidende Bereicherung des wissenschaftlichen Instrumentariums bestand darin, daß der Begriff der "Rückkoppelung" ("Feedback") aus der Kybernetik übernommen wurde. Zwischenmenschliche Kommunikation lebt geradezu von verbalem und non-verbalem Feedback in Form von Zu-

stimmung oder Korrektur, Verneinung und Ablehnung: Der Regelfall ist die interaktionale Kommunikation, da jeder Kommunikant auf den anderen einwirkt und abwechselnd oder gleichzeitig Einwirkungen von dem anderen erfährt.⁶⁾ Dyadische Kommunikation ist kein linearer, sondern ein zirkulärer Prozeß: Die Dyade ist ein mit sich selbst rückgekoppeltes System, in dem Ursache und Wirkung, Wirkung und Rückwirkung, Input und Output miteinander verbunden sind (horizontale bzw. zirkuläre Vernetzung).

Nun ist allerdings auch dieses Modell noch viel zu grob, um adäquat beschreiben zu können, was in zwischenmenschlicher Kommunikation tatsächlich vor sich geht. Bislang haben wir nur über Kommunikation als Übertragung bzw. Austausch verbaler Mitteilungen gesprochen. Und diese sind auch über Jahrzehnte hinweg vorrangig untersucht worden, während nonverbales Verhalten ein Forschungsgegenstand von untergeordnetem Interesse zu sein schien.⁷⁾ Sprachliche Kommunikation ist jedoch nur eine kleine Insel in dem weiten Meer nichtsprachlicher Beziehungen.⁸⁾ Mittlerweile wird sogar vermutet, daß nonverbale Signale weitgehend die Wirkung verbaler Botschaften beeinflussen,⁹⁾ ja daß nonverbale Kommunikation ein wesentliches Mittel für die soziale Organisation menschlicher Interaktion ist.¹⁰⁾ Sprachliche Handlungen und nicht-sprachliche Äußerungen laufen in diversen Übertragungskanälen parallel – und zwar in beiden Richtungen. Kommuniziert wird also mehrdimensional, in multiplen Kanälen, und nicht nur in einem einzigen, wie das Minimalmodell suggeriert. Die vertikale Vernetzung umfaßt solcherart ein Vielspursystem interdependent miteinander verbundener Ausdrucksformen und Codes:¹²⁾ Zwischenmenschliche Kommunikation läßt sich daher, unter Erweiterung der Modelle der Kommunikationskette und des -kreislaufs, als Kommunikationsnetz(werk) begreifen.

Zwischenmenschliche Kommunikation als selbstorganisierendes System

Aufgrund der nicht-linearen und ganzheitlichen Organisation zwischenmenschlicher Kommunikation sind systemtheoretische Ansätze in der Kommunikationswissenschaft schon seit längerem bekannt.¹³⁾ Ein Nachteil des bisherigen Instrumentariums liegt jedoch darin, daß der Systembegriff allzu statisch und einem Status quo-orientierten Gleichgewichtsdenken verhaftet ist, das der Prozeßhaftigkeit von Kommunikation nicht angemessen ist. Eine entscheidende Veränderung in der Systemtheorie ist mittlerweile durch zahlreiche Arbeiten über offene Systeme bewirkt worden. An erster Stelle ist hier die Theorie dissipativer Systeme zu nennen, die der Thermodynamik entstammt und deren Protagonist Ilya Prigogine 1977 mit dem Nobelpreis ausgezeichnet wurde. Die Theorie dissipativer Systeme wurde bereits erfolgreich auf die unterschiedlichsten Gebiete übertragen, eine entsprechende Nutzbarmachung für die Untersuchung von Kommunikation steht jedoch noch aus.¹⁴⁾

Auf die Theorie dissipativer Systeme aufbauend, läßt sich kommunikationstheoretisch die Dyade folgendermaßen charakterisieren: Sie ist ein selbstorganisierendes, autokatalytisches und autoreferentielles System, d.h. die Kommunikanten agieren aufeinander bezogen und die Folgen ihrer Kommunikationen wirken sowohl auf den Kommunikationsprozeß als solchen, als auch auf sie selbst zurück. Das Kommunikationssystem entfaltet dabei stets eine gewisse Eigendynamik: Ein gutes Gespräch "reißt einen mit sich fort". Diese Dynamik erhält sich – systemtheoretisch gesprochen – über eine Reihe von nicht-linearen Beziehungen, Instabilitäten und Symmetriebrüchen aufrecht: Wenn Kommunikant A einen Sprechakt ausübt, so ist das Gleichgewicht von A und B gebrochen. Wenn B "sendet", so stellt sich das Gleichgewicht auf neuer Ebene

wieder her. Erst durch solche gleichgewichtsfernen und irreversiblen (unumkehrbaren) Prozesse, sowie die prinzipielle Unabgeschlossenheit der Kommunikation, sind Austausch und Verständigung, Begegnung, Sozialkontakte, Wissens- und Erfahrungszuwachs als Telos menschlicher Kommunikation möglich. Das aber bedeutet nicht nur ein passives Reagieren auf (Umwelt-) Reize, sondern ein aktives Lernen an- und miteinander und die Entfaltung der eigenen Fähigkeiten an und mit der jeweiligen sozialen Umwelt. Mit anderen Worten: Die Dyade ist im wesentlichen symmetrisch organisiert; die Kommunikanten ko-evolvieren in ihren dialogischen Beziehungen. Erst die Freiheit und Selbstbestimmung in der Kommunikation macht Ko-Evolution möglich.

Als Kommunikationssystem stellt die Dyade, das dürfte bereits deutlich geworden sein, ein Subsystem größerer sozialer Systeme dar. Dieses Subsystem ist mehr oder weniger autonom und offen, mithin auf vielfältige Weise mit seiner Umwelt verbunden. Demgegenüber sind geschlossene Systeme gegenüber ihrer Umgebung abgeschottet, sie müssen sich gegen eine "feindliche" Umwelt behaupten. An dieser Stelle zeigt sich besonders deutlich der Unterschied zwischen älteren Theorien von Gleichgewichtssystemen und einer Theorie offener Systeme: So behauptete beispielsweise Niklas Luhmann, daß in einem Kommunikationssystem ein Personenwechsel kaum zu vollziehen sei und zu Brüchen in der Thematik, wenn nicht gar der Identität des Systems führe.¹⁵⁾ Das aber ist die Logik der In-Groups, die durchgängigen demokratischen Beziehungen widerspricht. Wenden wir die Theorie dissipativer Systeme an, so sehen wir: Eine Gruppe etwa kann geradezu durch neue Mitglieder und damit durch neue Informationen, Ideen und menschliche Energien gewinnen. Sie kann sich gerade durch externe Einflüsse, die nicht nur Personenwechsel umfassen, sondern vielfältige "Umweltinterferenzen" weiter-

entwickeln. Dabei sind ihre Kommunikationen wesentlich geprägt durch emanzipatorische oder restriktive Bedingungen: Die demokratische Qualität einer pluralistischen Gesellschaft wird mehr oder weniger Kommunikationsvielfalt und -freiheit zulassen, während eine totalitäre Gesellschaft die Kommunikationen zu kontrollieren und uneingeschränkte Außenkontakte zu verhindern suchen wird.

Neben dem Einfluß des speziellen und des allgemeinen sozialen Kontextes spielen ferner die Disposition der Kommunikanten, ihre Persönlichkeitsstruktur, ihre kommunikative Kompetenz und die Vorgeschichte ihrer individuellen Erfahrungen mit Kommunikation eine Rolle: Insgesamt also ein komplexes Netzwerk interner und externer Faktoren, welches die lebendige Qualität zwischenmenschlicher Kommunikation entscheidend prägt.

Kohärenz umfaßt formal Ko-Orientierung und Kooperation. Wenn die Kommunikanten sich gegenseitig ins Wort fielen oder jeder nicht auch auf den anderen einginge, dann käme keine Verständigung zustande. Um die Kommunikation aufrechtzuerhalten, müssen dabei drei Minimalbedingungen erfüllt sein: die Kommunikanten wechseln sich in ihrer Rolle ab, es spricht jeweils nur einer, und längere Pausen werden vermieden.¹⁶⁾ Zudem müssen sie aufeinander Bezug nehmen und kooperieren, um die Regelung des Gesprächsablaufs, den Wechsel der Sprecherrolle u.ä.m.zu gewährleisten. Gleichermaßen sind für kohärentes Agieren auch ein wenigstens teilweise gemeinsamer sozialer und linguistischer Hintergrund und Zeichenvorrat und ein im wesentlichen äquivalentes Kommunikationsniveau wichtig.¹⁷⁾

Wir können hier zusammenfassen, daß die Dyade – deren Telos Verständigung herrschaftsfreie Kommunikation erfordert – sich so organisiert, daß die Kommunikationspartner wechselseitig und/oder gleichzeitig relativ gleichberechtigt beteiligt sind. Symmetrie ist daher die entscheidende Grundbedin-

gung interaktionaler zwischenmenschlicher Kommunikation. Alle anderen Charakteristika sind damit korreliert bzw. davon abgeleitet. Symmetrie macht den Dialog erst möglich, wie sie sich andererseits im Dialog selbst herstellt.

In der hier von uns dargestellten Sicht sind Systeme nichts Starres und Mechanisches. Die Betonung liegt auf ihrer Entwicklung, auf dem prozeßhaften Werden. Im Grunde geht es also nicht einmal um Kreisprozesse, sondern um ein Modell eines Systems aus "Kommunikationsspiralen" – bei der Dyade um eine Art "Doppel-Helix".¹⁸⁾ Mit Erich Jantsch läßt sich darauf hinweisen, daß der Begriff des Systems selbst nicht mehr an eine bestimmte Struktur gebunden ist; weder an eine wechselnde Konfiguration bestimmter Komponenten, noch selbst an eine fixierte Gruppierung innerer oder äußerer Beziehungen. Letztlich steht der Begriff "System" nun für eine Kohärenz interaktiver Bündel von Prozessen, die sich zeitweise in meta-stabilen Strukturen manifestieren und mit dem Gleichgewicht und der Solidität technischer Systeme nichts zu tun haben.¹⁹⁾

Kriterien zur Organisationsanalyse menschlicher Kommunikation

Wie oben ausgeführt, ist zwischenmenschlicher Kommunikation im Idealfall so organisiert, daß das dyadische System

- offen
- multidimensional
- symmetrisch
- kohärent agierend und
- (ko-) evolvierend ist.

Von diesen nunmehr reflektierten Charakteristika zwischenmenschlicher Kommunikation ausgehend, lassen sich die verschiedenen Kommunikationstypen in unterschiedlichen Organisationsformen einer systematischeren Analyse unterziehen. Wir haben diesfalls ein Polaritätenprofil gewählt, das Begriffe wie "offen – geschlossen", "multidimensional – eindimensional",

"symmetrisch-asymmetrisch", "kohärent – nicht kohärent" und "(ko)evolvierend – statisch/regressiv" umfaßt.

Nun lebt die Anschaulichkeit auch hier, wie bei jedem Modell, von gewissen Vereinfachungen; dennoch sind differenziertere Fragestellungen möglich, wie die folgende Auswahl zeigt:

- *offen – geschlossen*: Werden vielfältige, plurale und konkurrierende Informationen ausgetauscht, die auch Querverbindungen zu anderen Systemen ermöglichen, oder ist das Kommunikationssystem totalitär? Fördert die massenmedial vermittelte Kommunikation also die Begegnung und den Austausch von Ideen und Informationen, oder werden geistige Monokulturen distribuiert und diffundiert? Wird der Empfänger zur Aneignung und Neugestaltung sozialer Wirklichkeit ermutigt, oder bleibt er passiv?

- *multidimensional – eindimensional*: Sind die vermittelten Informationen in sinnliche Erfahrungen einbezogen bzw. einbeziehbar, oder sind sie von der jeweiligen Lebenswelt isoliert? Werden nur der Augen- und Ohrensinn angesprochen, oder wird der ganze Mensch in seiner Komplexität und auch Produktivität einbezogen?

- *symmetrisch – asymmetrisch*: Sind die Teilnehmer am Kommunikationsprozeß im wesentlichen gleichberechtigt, oder gibt es einen prinzipiell aktiven und einen prinzipiell passiven Part, der von der Teilnahme (nicht: -habe) ausgeschlossen ist? Laufen die Kommunikationen in zweiseitiger, oder nur in einseitiger richtung? Ist ein negatives Feedback seitens desjenigen möglich, dem zeitweilig die Rolle des Empfängers zukommt, oder soll er lediglich beeinflusst und überredet werden?

- *kohärent – nichtkohärent*: Kommunizieren die Teilnehmer miteinander, um Verständigung zu erreichen, oder stehen sie ohne realen Bezug zueinander? Geht es um manipulatorische

Kommunikationsformen, oder um Konsens zwischen idealiter als egalitär gedachten Partnern? Wird Kohärenz gar einseitig abgelehnt?

• *(ko-)evolvierend – statisch/regressiv:* Ist die Entfaltung individueller Fähigkeiten und menschlicher Freiheit möglich und gewünscht, oder wird Freiheit kontra-emanzipatorisch beschränkt? Ist die Wahrnehmung des "Menschenrechtes auf Kommunikation" gewährleistet, oder wird Kommunikation eingeeignet auf bestimmte vorgegebene Formen und Topoi? Werden Demokratisierung und gesellschaftliche Pluralität gefördert, oder geht es um die Aufrechterhaltung bestehender Machtasymmetrien?

Für gesellschaftliche Kommunikation jedenfalls ist Symmetrie wünschenswert, gilt doch, wie Habermas formulierte, daß die symmetrische Verteilung der Chancen, "Kommunikationen herbeizuführen sowie durch Rede und Gegenrede, Frage und Antwort zu perpetuieren", alle Beteiligten eine "ideale" Kommunikationsgemeinschaft schaffen und gleichermaßen an dieser partizipieren läßt.²⁰ Symmetrie, Gleichberechtigung und Demokratie sind wechselseitig miteinander verknüpft. Einseitige Kommunikation hält demgegenüber meist eine Asymmetrie aufrecht, die weniger aufgrund einer rationalen Informations-, als einer irrationalen Machthierarchie besteht. Läßt sich eine Informationshierarchie (wie beispielsweise zwischen Lehrern und Schülern, Eltern und Kindern) aufgrund von Wissensautorität rechtfertigen, so ist eine Machthierarchie auf irrationale Faktoren gegründet, wie Status, Einkommen, direkte oder indirekte Gewalt usw. Der gesellschaftlichen Machtpyramide entsprechen hier hierarchische Kommunikationsstrukturen, die nicht eine Verständigung zwischen gleichberechtigten Partner ermöglichen sollen, sondern dazu dienen, "down the line" von der Spitze der Pyramide zu ihrer Basis Mitteilungen, Verlautbarungen, Bekanntmachun-

gen, Anweisungen und dgl. zu senden, die in aller Regel ein negatives Feedback seitens der Empfänger nicht vorsehen.²¹ Das gilt vor allem für das Verhältnis von Institutionen wie Regierung, Behörden, Konzernen und Verbänden zur Öffentlichkeit, aber auch für die interne Kommunikation in gesellschaftlichen und staatlichen Megastrukturen. Diese Asymmetrie läßt sich auch für die Kommunikationsbeziehungen zwischen Massenmedium und Rezipient konstatieren.

Gesellschaftliche Kommunikation, Demokratie und (Neue) Medien

Kommunikation dient der Selbstregulierung sozialer Systeme. In einer pluralistischen Demokratie ist es eine der vorrangigen Aufgaben der Massenmedien, die Pluralität und Durchgängigkeit gesellschaftlicher Kommunikation zu ermöglichen und keine Arkanbereiche auszusparen. Der "mündige Staatsbürger" soll sich gleichermaßen frei und umfassend informieren, wie auch am Prozeß gesellschaftlicher Kommunikation teilnehmen können, um sein "Menschenrecht auf Kommunikation" auszuüben.

Entscheidende faktische Grenzen lagen bisher in der beschränkten technischen Infrastruktur: Für Kommunikator und Rezipient bestand in aller Regel keine Chancengleichheit bezüglich ihrer Rollen; der eine war immer Sender, der andere immer Empfänger – ein Rollenwechsel fand nicht statt.²² Die sogenannte "Abstimmung am Kiosk" oder das Abschalten einer Rundfunksendung können nicht als wirkliche Kommunikationsleistung gewertet werden. Lediglich Teilnehmungsformen wie Leser- und Zuschauerpost, Teilnahme an Live-Sendungen, das Experimentieren mit dem "Meinungscorner"²³ u.ä.m. vermögen die vorherrschende Asymmetrie etwas aufzuloockern. Von dialogischer Kommunikation als symmetrischem, interaktionalem Prozeß ist auch das noch weit entfernt – stets sichtet, redigiert und wählt der

professionelle Kommunikator aus, was auf welche Weise gedruckt oder gesendet wird. Über diesen Sachverhalt vermögen auch nicht neuere wissenschaftliche Erkenntnisse hinwegzutäuschen, wie etwa der vielzitierte "Nutzen-Ansatz" ("Uses and gratifications approach"), der die aktiven Selektionsleistungen des Empfängers betont. Selektion ist noch keine aktive Teilnahme am Prozeß der Kommunikation! Ein echter Dialog zwischen egalitären Partnern in symmetrischen Kommunikationsbeziehungen findet auch diesfalls nicht statt.

Vor diesem Hintergrund erklären sich manche der Hoffnungen, die auf neue interaktive Systeme gesetzt werden. Das gilt beispielsweise auch für die Breitbandverkabelung, schafft diese doch erstmalig die technische Infrastruktur für die aktive Beteiligung des unter den derzeitigen Bedingungen weitgehend passivierten Rezipienten. Bestimmte neue Technologien könnten also, und zwar in Ergänzung der bestehenden massenmedialen Organisationsformen, neue kommunikative Strukturen schaffen, mit deren Hilfe sich sogar in gestiegenem Maße innovative und emanzipatorische Impulse in der Gesellschaft ausbreiten könnten. Wie ein Blick auf die Situation in den USA zeigt, können etwa kreative Minderheiten von einer intelligenten Nutzung der Neuen Medien profitieren.²⁴ Das betrifft vor allem die Möglichkeiten einer "Individualisierung" von Massenkommunikation, als auch die "rhizoide" Ausbreitung von Netzwerken, die nicht-Status-quo-orientierte Informationen und divergentes Denken befördern. Was bislang multinationalen Konzernen, Banken und anderen Mega-Organisationen vorbehalten war, soll auf diese Weise auch für dezentrale und basisdemokratische Aktivitäten nutzbar gemacht werden.

Schlußfolgerungen

Die Dialogisierung kommunikativer Beziehungen bedeutet die Demokratisierung eines Teils der gesellschaftlichen Kommunikation. Inwieweit sich diese Hoffnungen tatsächlich realisieren werden, bleibt jedoch abzuwarten. Die Kommunikationswissenschaft wird allemal diese Entwicklungen kritisch beobachten und ebenso gestalterisch begleiten müssen. Nun mag eingewandt werden, daß die Ansprüche an Massenkommunikation zu hoch seien, wenn man die konkreten Bedingungen am "Idealfall" zwischenmenschlicher Kommunikation mißt. Auf der Grundlage unserer Theorie Selbstorganisierender Kommunikationssysteme haben wir jedoch versucht darzulegen, inwieweit die dialogische Norm bereits im "alltäglichen" dyadischen Kommunikationssystem verankert ist und unsere Erwartungen und Vorstellungen von geglückter Kommunikation prägt, ob wir uns dessen bewußt sind oder nicht. Diese normative Basis läßt sich anhand der hier vorgeschlagenen Kriterien ausbauen. Dabei werden feine Differenzierungen und graduelle Unterschiede berücksichtigt werden müssen. Für die Diskussion, was in einer pluralistischen Gesellschaft an Kommunikationsbeziehungen wünschenswert ist, mag die Analyse der tendenziell demokratischen und/oder undemokratischen Potentiale, die in spezifischen Organisationsformen menschlicher Kommunikation angelegt sind, ebenso wichtig werden, wie die Untersuchung der rein technischen Optionen. Noch ist über demokratisch verantwortbare Organisationsmodelle nicht in toto und unwiderruflich entschieden.

ANMERKUNGEN

1. Manfred Rühl, "Die Welt als neugeordnetes Kommunikationssystem? Thesen zur Realisierbarkeit eines kommunikationspolitischen Ordnungsprogramms", in: *Publizistik*, Jg. 29, 3-4/1984, S.211 ff.

2. Jürgen Habermas, *Theorie des kommunikativen Handelns*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1981, Bd. 1, S.387.
 3. Bertolt Brecht, "Der Rundfunk als Kommunikationsapparat", in: Bertolt Brecht, *Gesammelte Werke Band 18*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1975, S.137 ff.
 4. vgl. hierzu Gernot Wersig, "Informationsgesellschaft, Informationskultur und Veränderung des Raumkonzeptes als kommunikative Herausforderung", in: *Publizistik*, Jg. 29, 3-4/1984, S.387 ff.
 5. Christof Schorsch, *Die Große Vernetzung; Ganzheitlichkeit in der Wissenschaft*, Berlin, Sender Freies Berlin, 27.4.1984 (Hörfunk-Sendung).
 6. Vgl. Carl Friedrich Graumann, "Interaktion und Kommunikation", in: Carl Friedrich Graumann (Hg.), *Handbuch der Psychologie in 12 Bänden Band VII 2. Halbband*, Göttingen, Hogrefe, 1972, S.1109 ff.
 7. Siehe hierzu die Anthologie von Klaus R. Scherer und Harald G. Wallbott (Hg.), *Nonverbale Kommunikation; Forschungsberichte zum Interaktionsverhalten*, Weinheim/Basel, Beltz, 1979.
 8. Vgl. Klaus Merten, *Kommunikation; Eine Begriffs- und Prozeßanalyse*, Opladen, Westdeutscher Verlag, 1977, S.133.
 9. Klaus R. Scherer, *Kommunikation*, in: Scherer/Wallbott, op.cit., S.14 ff.
 10. Jürgen Streeck, "Kommunikation", in: Annemarie Rucktäschel und M. Gorschenek (Hg.), *Kritische Stichwörter Sprachdidaktik*, München, Fink, 1982, S.114 ff.
 11. Vgl. Albert E. Schefflen, "Die Bedeutung der Körperhaltung in Kommunikationssystemen", in: Manfred Auwärter, Edit Kirsch und Klaus Schröter (Hg.), *Seminar: Kommunikation, Interaktion, Identität*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1977, S.221 ff. Siehe auch: Graumann, a.a.O.
 12. Vgl. Ray L. Birdwhistell, "Kinesik", in: Scherer/Wallbott, op.cit., S.192 ff.
 13. Siehe etwa die bekanntesten Arbeiten von Gregory Bateson, Niklas Luhmann, Talcott Parsons, Horst Reimann und Paul Watzlawick et al.
 14. Wenn man einmal absieht von Christof Schorsch, *Die Ökologie der Kommunikation; Eine Kohärenztheorie der Kommunikation*, Berlin, Freie Universität Berlin, 1984 (Mag.-Arb.) Eine systematische Darstellung dieses Sachverhalts ist Gegenstand meiner Dissertation. Zur Theorie dissipativer Strukturen siehe insbesondere: Ilya Prigogine, *Vom Sein zum Werden; Zeit und Komplexität in den Naturwissenschaften*, München/Zürich, Piper, 1979. Sowie: Ilya Prigogine/Isabelle Stengers, *Dialog mit der Natur; Neue Wege naturwissenschaftlichen Denkens*, München/Zürich, Piper, 1981. Siehe auch: Ilya Prigogine, "Order through Fluctuation: Self-Organization and Social System", in: Erich Jantsch/Conrad H. Waddington (Eds.), *Evolution and Consciousness; Human Systems in Transition*, Reading (Mass.) u.a., Addison-Wesley, 1976, S.93 ff. Ferner: Erich Jantsch, *Die Selbstorganisation des Universums; Vom Urknall zum menschlichen Geist*, München, dtv, 1982.
 15. Niklas Luhmann, "einfache Sozialsysteme", in: Auwärter et al., op.cit., S.3 ff.
 16. Streeck, a.a.O.
 17. Horst Reimann, *Kommunikations-Systeme; Umriss einer Soziologie der Vermittlungs- und Mitteilungsprozesse*, Tübingen, Mohr, S.92.
 18. Zum Unterschied zwischen der Helix und linearen bzw. zirkulären Beziehungen siehe etwa: Frederic Vester, *Neuland des Denkens; Vom technokratischen zum kybernetischen Zeitalter*, München, dtv, 1984, S.50 ff.
 19. Erich Jantsch, op.cit., S.32.
 20. Jürgen Habermas, "Vorbereitende Bemerkungen zu einer Theorie der kommunikativen Kompetenz", in: Jürgen Habermas/Niklas Luhmann, *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie; Was leistet die Systemforschung?*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1971, S.101 ff.
 21. Dazu gehören z.B. auch jene legitimationsstiftenden Adressen an das "mediatisierte Publikum", die andernorts ausführlich beschrieben sind: Jürgen Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit*; Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft, Darmstadt/Neuwied, Luchterhand, 1962. Siehe auch: Oskar Negt/Alexander Kluge, *Öffentlichkeit und Erfahrung; Zur Organisationsanalyse von bürgerlicher und proletarischer Öffentlichkeit*, Frankfurt am Main 1977, Suhrkamp.
 22. Vgl. Günter Bentele, "Kommunikationswissenschaft, Kommunikation und Massenkommunikation", in: Modellversuch Journalisten-Weiterbildung (Hg.), *Fernstudium Kommunikationswissenschaft*, München, Ölschlager, 1984, Band 1, S.23 ff. und passim.
 23. Jürgen Geers, "Meinungs-Container", in: *Medien Magazin*, 4. Jg., Nr. 7, S.34 ff.
 24. Peter und Trudy Johnson-Lenz, "Soziale Vernetzung", in: Rüdiger Lutz (Hg.), *Sanfte Alternativen; ÖKOLOG-Buch 1*, Weinheim/Basel, Beltz, 1981, S.172 ff.
-

Top 10 televisieprogramma's; een must voor de kijkers. Een experimenteel onderzoek

Zoals overbekend zijn mensen geen volkomen autonome geïsoleerde individuen, maar sociale wezens. Mensen leven niet in een vacuüm, integendeel, mensen registreren voortdurend het sociale klimaat waarin zij leven, en dit klimaat is van invloed op hun denken en doen. Te denken valt aan verschijnselen als mode, rages, trends in de publieke opinie ("Schweige-spirale"), etc.¹) Dit idee ligt ook ten grondslag aan de peilingen die op de meest uiteenlopende terreinen worden gepubliceerd met als doel mensen tot bepaalde gedragingen aan te sporen ("de best verkochte auto van het jaar", "de PvdA staat op winst", "haast u, op is op"). Het meest onderzocht is wel het effect dat verkiezingsprognoses en -ramingen op stemgedrag hebben. Men onderscheidt daarbij een "bandwagon"- en een "underdog"-effect: als gevolg van de peiling gaat men op de winnende respectievelijk verliezende partij stemmen. In tegenstelling tot de vroegere verkiezingsonderzoeken blijken de meest recente onderzoeken op dit gebied wel in staat te zijn om dergelijke effecten (voor bepaalde subgroepen) aan te tonen.²) Het is daarom ook niet ondenkbaar dat de publicatie van een top 10 van televisieprogramma's invloed heeft op kijkers, dat wil zeggen op hun kijkgedrag met betrekking tot de in zo'n top 10 voorkomende programma's. Het is niet onwaarschijnlijk dat men vaker naar deze programma's gaat kijken, en deze ook hoger gaat waarderen dan voordien. Dit zal nog sterker het geval zijn als het een top 10 betreft die betrekking heeft op de leden van de eigen referentiegroep. Personen met een voorkeur voor een bepaalde omroep, zullen zich meer aangesproken voelen door een top 10 van personen met dezelfde omroepvoorkeur, dan door een alge-

mene top 10; zij identificeren zich immers minder met het algemene publiek. Personen zonder omroepvoorkeur zullen zich het meest aangesproken voelen door een top 10 van personen die ook geen omroepvoorkeur hebben.

De invloed van een dergelijke top 10 op kijkgedrag zal echter, deels analoog aan die van verkiezingsprognoses mogelijk afhangen van de volgende zaken: is men wel of niet geïnteresseerd in zo'n top 10, vindt men zo'n top 10 wel of niet betrouwbaar (door wie wordt deze bijvoorbeeld gepubliceerd?), en beschouwt men zo'n top 10 wel of niet als een leidraad voor eigen kijkgedrag. Verder zal het van belang zijn of men, binnen het huishouden waartoe men behoort, wel of niet de mogelijkheid heeft programma's voorkeuren ongehinderd te verwezenlijken. Voorts zal een rol spelen in hoeverre men het programma al kent. Als men het programma niet kent of als het een nieuw programma is, zal zo'n top 10 als een belangrijker bron van informatie fungeren dan wanneer men het programma wel kent. Tenslotte zullen verwachtingen een rol spelen; de uitkomst van een peiling zal meer invloed hebben wanneer men deze niet had verwacht. Er is immers geen aanleiding om zijn/haar gedrag te veranderen als men niks nieuws hoort en men in zijn/haar denkbeelden juist wordt bevestigd.

Onderzoekopzet

Besloten werd voor een experimentele opzet met drie condities in samenhang met een telefonische enquête. De respondenten van het telefoonpaneel van de Afdeling Kijk- en Luisteronderzoek van de NOS, een wekelijks terugkerende telefonische ondervraging over me-

diazaken onder een landelijk representatieve steekproef van 740 personen boven 14 jaar, werden random aan een van de condities toegewezen. De respondenten kregen het verzoek voor een week met behulp van een dagboekje bij te houden naar welke programma's zij voor tenminste de helft keken, en hoe zij deze programma's waardeerden (0-10). Voorts kregen de respondenten uit de tweede conditie een blad met een gefingeerde maar reële algemene top 10 bijgesloten. De respondenten uit de derde conditie ontvingen een blad met negen eveneens gefingeerde, maar nu specifieke top 10's, dat wil zeggen acht top 10's van personen met een verschillende omroepvoorkeur: Avro, Eo, Kro, Ncrv, Tros, Vara, Voo, Vpro en één top 10 van personen zonder omroepvoorkeur. In alle top 10's werden de volgende programma's in verschillende volgorden verwerkt: Journaal, Tros-Kieskeurig, Derrick, Sonja op Zaterdag, Tijdverschijnselen, en Studio Sport (op zondag). Zoals gezegd waren het gefingeerde, doch reële top 10's: met uitzondering van het programma Tijdverschijnselen, waren alle programma's erg populair. De respondenten ontvingen het dagboekje plus een begeleidend schrijven en het top 10-overzicht op zaterdag. Het dagboekje betrof de direkt daarop volgende week, te beginnen met maandag. De dinsdag- respektievelijk woensdagavond volgend op deze "meetweek" werden de respondenten die een top 10 hadden ontvangen (condities 2 en 3) een aantal aanvullende vragen gesteld, zoals: of zij in een top 10 geïnteresseerd waren, van welke programma's zij wel verwacht hadden dat deze in de top 10 zouden staan, etc.

Resumerend: van elke respondent zijn er dus de dagboekgegevens: kijkgedrag en waardering met betrekking tot 12 programma's: 7x het Journaal, Tros-Kieskeurig, Derrick, Sonja op Zaterdag, Tijdverschijnselen en Studio Sport. Van de respondenten in de tweede en derde conditie voorts de

antwoorden op vragen met betrekking tot de top 10 (interesse, geloofwaardigheid, persoonlijke leidraad), vragen met betrekking tot het al dan niet bekend zijn met en verwacht hadden dat de programma's in de top 10 stonden, en tenslotte een vraag met betrekking tot de zeggenschap over de programma-afstemming thuis.

Bevindingen

De respons bleek hoog: 559 van de 740 respondenten ofwel 76% stuurden en het dagboekje ingevuld retour en namen deel aan de telefonische enquête. In alle drie condities was verder de hoogte van de (non-)respons even hoog. De respondenten verschilden per conditie slechts in geringe mate op demografische kenmerken. Weging leverde dan ook geen andere cijfers op.

Personen die een algemene of specifieke top 10 hebben ontvangen, blijken niet vaker naar de 12 programma's gekeken te hebben en deze ook niet hoger te waarderen dan personen die geen top 10 hebben ontvangen (variantie-analyse $\alpha = 0,05$). De gemiddelde kijkdichtheid over de twaalf programma's bedraagt in alle condities circa 30%, en de gemiddelde waardering over de twaalf programma's ligt in alle condities iets boven de 7. Zie tabel 1.

Zoals gesuggereerd is het effect wellicht echter wel onder bepaalde omstandigheden en/of bij bepaalde subgroepen aan te treffen. Daarom het volgende onderscheid tussen de afleveringen van het Journaal en de andere vijf programma's. Zie tabel 2.

Maar ook nu geen significante verschillen tussen de condities. Wellicht zal dan de mate waarin men met het programma bekend is van belang zijn. Uit de antwoorden van de respondenten bleek dat men het Journaal erg goed kende, daarentegen Tijdverschijnselen nauwelijks. Zie tabel 3.

Tabel 1.

	<i>geen top 10 (n=184)</i>	<i>algemene top 10 (n=192)</i>	<i>specifieke top 10 (n=183)</i>
<i>kijkdichtheid</i>	29%	31%	28%
<i>waardering</i>	7,1	7,2	7,1

Tabel 2.

	<i>geen top 10 (n=184)</i>	<i>algemene top 10 (n=192)</i>	<i>specifieke top 10 (n=183)</i>
<i>kijkdichtheid</i>			
Journaal (7 afleveringen)	32%	35%	32%
Andere 5 programma's	24%	26%	23%
<i>waardering</i>			
Journaal (7 afleveringen)	7,1	7,1	7,1
Andere 5 programma's	7,2	7,3	7,2

Tabel 3.

	<i>geen top 10 (n=184)</i>	<i>algemene top 10 (n=192)</i>	<i>specifieke top 10 (n=183)</i>
<i>kijkdichtheid</i>			
Tros-Kieskeurig	21%	26%	25%
Derrick	23%	26%	19%
Sonja op Zaterdag	32%	32%	32%
Tijdverschijnselen	7%	7%	8%
Studio Sport	39%	39%	32%
<i>waardering</i>			
Tros-Kieskeurig	7,2 (n=37)	7,5 (n=47)	7,2 (n=44)
Derrick	7,7 (n=40)	7,5 (n=47)	7,9 (n=35)
Sonja op Zaterdag	6,7 (n=56)	6,9 (n=60)	6,6 (n=55)
Tijdverschijnselen	7,1 (n=12)	7,3 (n=11)	6,8 (n=14)
Studio Sport	7,4 (n=68)	7,3 (n=71)	7,3 (n=54)

We vinden weliswaar verschillen in kijkdichtheid en waardering tussen de verschillende programma's, maar geen enkel programma met significante verschillen tussen de condities: ook bij Tijdverschijnselen zijn de verschillen tussen de condities niet significant. Mogelijk speelt echter een rol in hoeverre men verwacht had dat het programma in de top 10 zou staan. Uit de antwoorden van de respondenten bleek dat men van Studio Sport op grote schaal verwacht had dat het in de top 10 zou staan; van Tijdverschijnselen had (terecht) bijna niemand verwacht dat het in de top 10 zou staan.

Maar zowel bij Tijdverschijnselen als bij Studio Sport zijn er geen significante verschillen tussen de condities.

Het zal echter waarschijnlijk van belang zijn of men in zo'n top 10 geïnteresseerd is of niet: interesse lijkt wel een eerste vereiste voor een eventueel effect. De respondenten uit de tweede en derde conditie werd gevraagd of zij zeer, enigszins of niet zo geïnteresseerd waren in zo'n top 10 zoals aan hen gestuurd was. Maar ook nu geen significante verschillen, ook niet voor het Journaal, de vijf andere programma's gezamenlijk of een enkel pro-

gramma afzonderlijk. Misschien antwoordt men echter nogal sociaal wenselijk, en zegt men al gauw geïnteresseerd te zijn terwijl men dat nauwelijks of niet is. Vandaar dat de geïnteresseerden gevraagd is of zij wel of niet vaker over top 10's van televisieprogramma's geïnformeerd wilden worden. Personen die vaker geïnformeerd willen worden, zijn te beschouwen als personen die werkelijk geïnteresseerd zijn in zo'n top 10. Ook hier echter weer geen significante verschillen tussen de condities, ook niet voor bepaalde programma's.

Een andere verklaring voor het ontbreken van het effect is dat "interesse" op zich misschien wel onvoldoende is voor een gedragsverandering. Velen zullen zo'n top 10 immers als een "weetje" beschouwen: als iets wat leuk is om te weten en met anderen over te praten, maar niet als iets dat implicaties moet hebben voor het eigen kijkgedrag. Met andere woorden, alleen bij geïnteresseerden voor wie zo'n top 10 een persoonlijke leidraad vormt, zal een gedragsverandering optreden. De personen die te kennen gaven geïnteresseerd te zijn in zo'n top 10 werd de volgende vraag gesteld: "Wanneer in zo'n top 10 een programma staat dat u nog nooit heeft gezien, wilt u dit programma dan ook wel eens zien, of maakt het u niet uit?" De verschillen tussen de condities bleken alweer niet significant, ook niet voor het Journaal en de vijf andere programma's of een afzonderlijk programma.

Een volgende verklaring voor het ontbreken van een effect bij geïnteresseerden, is dat men zo'n top 10 wellicht niet erg geloofwaardig vindt (het ging tenslotte om gefingeerde, niet geheel met de realiteit overeenstemmende top 10's). Aan de geïnteresseerden werd gevraagd in hoeverre zij van mening waren dat zo'n top 10 een juist beeld gaf van welke programma's populair zijn. Ruim 84% van de 172 geïnteresseerden was van mening dat zo'n top 10 een goed beeld gaf. Ongeloofwaardigheid lijkt dus geen verklaring te zijn voor het ontbreken van een ef-

fect. Het is echter ook hier weer niet uit te sluiten dat men sociaal wenselijk geantwoord heeft, en dat men de top 10 eigenlijk helemaal niet zo geloofwaardig vond. Helaas was de omvang van de resterende groep van personen, die niet van mening waren dat zo'n top 10 een goed beeld gaf van de populariteit van programma's (16% = 27 personen) te klein om aan het kijkgedrag conclusies te verbinden.

De gezinscontext waarin tv-kijken plaats vindt kan een andere verklaring vormen voor het ontbreken van een effect. Als men geen zeggenschap over de programma-afstemming heeft, kan een eventuele attitudeverandering moeilijk leiden tot ander kijkgedrag. Aan de geïnteresseerden is gevraagd wie in het huishouden meestal beslist naar welke programma's gekeken wordt: zichzelf, anderen, samen met anderen of in overleg. Maar 16% (28 personen) zei zelf te beslissen naar welke programma's gekeken werd. Door de kleine omvang van deze groep is het echter niet mogelijk betrouwbare conclusies aan het kijkgedrag te verbinden.

Evaluatie

Het gehypothetiseerde top 10-effect kon niet aangetoond worden. De volgende verklaringen zijn daarvoor mogelijk:

1. Reacties van de respondenten op (aspecten van) het onderzoek. In de eerste plaats zal er nogal wat sociaal-wenselijk geantwoord worden op vragen over materiaal wat de ondervrager zelf verstrekt heeft aan de respondent. De interesse in, de geloofwaardigheid van, etc. zo'n top 10, zal in werkelijkheid wel een stuk lager liggen dan de respondenten te kennen geven. In de tweede plaats was het bijsluiten van een top 10, waarin programma's stonden die de week daarop uitgezonden werden misschien wel erg doorzichtig. Van de andere kant is het moeilijk voor te stellen, dat men daarom "en masse" geweigerd heeft zich er iets van aan te trekken. In de derde plaats heeft een

blad vol met specifieke top 10's met daarin veel dezelfde programma's mogelijk een tegengesteld effect. Men ziet dan dat de top 10 van mensen met een verschillende omroepvoorkeur nauwelijks verschilt. Bij een algemene top 10 kan men die illusie nog koesteren. Tenslotte is het ook zeer wel mogelijk dat in de pers gepubliceerde, afwijkende top 10's de geloofwaardigheid van de top 10's hebben aangetaast. In een volgend onderzoek zou men daar zeker rekening mee moeten houden.

2. Mogelijk treedt er alleen een effect op bij zeer specifieke combinaties van subgroepen en omstandigheden. Bijvoorbeeld alleen als men èn geïnteresseerd is in zo'n top 10 èn zo'n top 10 geloofwaardig vindt èn het als een persoonlijke leidraad beschouwt èn men volledige zeggenschap over de programma-afstemming heeft, èn dan nog alleen voor programma's die men niet goed kent èn waarvan men ook niet verwacht had dat zij in de top 10 zouden staan. Dat betekent dan ook: bij heel weinig mensen (en in het onderhavige onderzoek derhalve te weinig vertegenwoordigd om betrouwbare conclusies over te trekken). Verder treedt het effect mogelijk alleen bij omstandigheden op die in het onderhavige onderzoek ontbraken. Bijvoorbeeld alleen op dezelfde dag als de top 10 gelezen wordt, en dan nog alleen bij volstrekt onbekende (splinternieuwe)

programma's (bijvoorbeeld aan het begin van het nieuwe televisiesizoen).

3. Al lang is bekend dat menselijk gedrag niet makkelijk te veranderen, te manipuleren valt. Menselijk gedrag wordt door een groot aantal factoren bepaald, en verandering van de waarde van één faktor kan daarom nauwelijks effect hebben op dat gedrag. Ook kijkgedrag lijkt weinig veranderlijk. Kijkgedrag wordt vooral bepaald door het leefpatroon van de kijker, dat wil zeggen het vaste patroon van tijdsbestedingen. Deze tijdsbestedingen liggen voor een groot deel vast (bijvoorbeeld werken, slapen, eten, hobbies op vaste tijden in clubverband, etc.), en kunnen dus moeilijk ingeruild worden voor televisie kijken. De reden dat men mensen niet kan overhalen om naar een bepaald programma te kijken is dan ook enerzijds omdat zij op die tijd gewoon iets anders doen. Anderzijds krijgt men mensen die wel televisie kijken, maar naar een ander programma, niet zo gek om naar het gewenste programma te kijken, omdat een groot aantal factoren dit tegenwerken: het gebrek aan zeggenschap over de programma-afstemming, de waardering van dat andere programma, "inheritance", etc.

Op grond van dit onderzoek lijkt het dus gerechtvaardigd aan een grote invloed van top 10's op kijkgedrag te twijfelen.

NOTEN

1. E. Noelle-Neumann: *The Spiral of Silence*, University of Chicago Press, 1984, en vele andere artikelen van haar hand.
 2. K. Lang & G.E. Lang: "The Impact of Polls on Public Opinion". In: *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, vol. 472, march 1984. En vele andere recente studies op dit terrein.
-

Boekbesprekingen

Mr D.W.F. Verkade, Mr J.H. Spoor **AUTEURSRECHT**, serie recht en praktijk no. 42, Kluwer, Deventer, 1985, XXIX + 484 pp.

In het december-nummer van *Ars Aequi* schrijft S. Gerbrandy "Zo heb ik de leermeester mogen worden van Mr. N. van Lingen, de schrijver van het meest moderne en best leesbare handboek over auteursrecht dat wij hebben." ¹⁾ Gerbrandy is in Nederland de schrijver op auteursrechtelijk gebied met het meeste gezag. Om deze reden neem ik aan dat Gerbrandy het zojuist verschenen boek *Auteursrecht* van Verkade en Spoor nog niet kende toen hij Van Lingen's werk ²⁾ lof toezwaaide. *Auteursrecht* is een geduchte concurrent voor Van Lingen's boek. Het geeft een compleet overzicht van het Nederlands auteursrecht en gaat uitgebreid in op actuele onderwerpen, die ook voor de rechtspraktijk van belang zijn. Veel jurisprudentie is op heldere wijze verwerkt. De schrijvers bieden maatschappelijke, wetshistorische en andere achtergronden aan voor auteursrechtelijke leerstukken en ontwikkelingen. De aard en omvang van het auteursrecht worden aldus uitstekend uit de doeken gedaan. *Auteursrecht* is een boek, waar de praktijk op zat te wachten. Het tot nu toe meest volledige en gezaghebbende handboek is van Gerbrandy, ³⁾ maar dat dateert uit 1973 en inmiddels is er veel veranderd.

De vloed van relevante informatie, die Verkade en Spoor aanbieden, is groot. Van sommige onderwerpen kan men zich afvragen of die in dit boek thuis horen: is het nodig om in *Auteursrecht* een hoofdstuk over burgerlijk procesrecht op te nemen? Vanwege de grote doelgroep, die de schrijvers willen bereiken, is dit hoofdstuk wellicht nuttig

voor sommigen, die met het burgerlijk procesrecht niet vertrouwd zijn. Maar zouden de soms diepgaande juridische beschouwingen in andere hoofdstukken niet aan die lezers voorbijgaan? Bezwaar heb ik intussen niet tegen de veelheid van informatie. Wat ik niet hoeft of wil lezen, sla ik wel over. Terwijl ik benadruk dat *Auteursrecht* een goed boek en een aanwinst is, noem ik als punt van kritiek dat de schrijvers nogal wat woorden tussen citaattekens zetten. Het bezwaar daarvan is dat de schrijvers niet precies formuleren wat zij "bedoelen", maar alleen "een idee geven" van hun betoog. Voor de schrijvers is het voordeel dat zij niet te "pakken" zijn op gebruikte terminologie. Zij zeggen immers niet wat er staat. Dit stilisme kan meebrengen dat de analyse van de schrijvers niet altijd zo diepgaand is, als wenselijk zou zijn. Hiermee wil ik niet betogen dat de schrijvers "tekort schieten", maar wel dat soms een "gevoel" ontstaat dat de schrijvers precieser aangeven wat hun "voor ogen staat". Een willekeurig voorbeeld: wat bedoelen de schrijvers met de "eveneens aan art. 21 A w "opgehangen" rechten met betrekking tot commercialisering van het gebruik van het portret"? (a.w., p. 213). Welke rechten zijn "opgehangen" en wat wordt met "ophangen" *precies* bedoeld?

Zoals gezegd neemt deze kritiek niet weg dat de schrijvers eer in kunnen leggen met *Auteursrecht*: dit boek zal vele juristen helpen bij het oplossen van auteursrechtelijke problemen.

H.J.M. Boukema

NOTEN

1. S. Gerbrandy, *Industriële Eigendom en Subjectief recht*, AA 34 (1985) 12, p. 689.
2. N. van Lingen, *Auteursrecht in Hoofdlijnen*, tweede druk, Alphen aan den Rijn, 1984.
3. H. Pfeffer, *Kort commentaar op de Auteursrecht 1912*, bewerkt door S. Gerbrandy, tweede druk, Haarlem, 1973.

"Snijdt met een in bloem gedoopt mes kleine ruitjes van 1 cm uit het deeg en leg deze op de bakplaat" (Berthe Meijer in NRC/Hb van kerstavond jl). Hulpeloos sta ik met mijn bestoven mes voor het deeg. "Ruitjes van 1 cm? Diagonaal gemeten zoals bij TV-schermen, kleinste diagonaal of grootste?", zo mompel ik in mezelf. Maar, à la, in de keuken komt het allemaal niet zo nauw, het gaat er tenslotte maar om dat het kleine ruitjes zijn, met ergens een maatvoering van om en nabij 1 cm. Maar fraai zijn dit soort aanwijzingen natuurlijk allerm minst, en in een MAVO-leerboekje wiskunde voor het eerste leerjaar zou zo een maataanduiding een blamage zijn.

Nederlands als taal van de wetenschap: ik moest aan de kookrubriek van Berthe Meijer denken toen ik het eerste referaat las van de tot Aula-pocket gebundelde voordrachten van het symposium "Nederlands als taal van de wetenschap", gehouden op 7 september 1984. Want wat moet ik met een inleidende alinea: "In een ruime zin wordt de wijze van samenleven van mensen aangeduid als "cultuur". Cultuur als vormgeven van het menselijk bestaan. De opbouw van een materiële leefwereld, een ideële leefwereld en een normeren van het samenleven. Het handelen, het denken, het normeren zijn de opbouwende elementen van het bestaan en dus van de menselijke greep op de wereld. Het zijn ook uitingen van menselijke creativiteit zoals die tot ontplooiing kan komen na te hebben voldaan aan de meest primitieve menselijke behoeften. Menselijke ontplooiing als exponent van economische produktiviteit die dan weer in samenwerking kan staan met die ontplooiing zelf, als mogelijke bijdrage tot het verbeteren van de kwaliteit van het leven"? Weer sta ik hulpeloos met een mes, een ontleedmes, in mijn handen. "Wat staat daar nu eigenlijk? Slecht

geconstrueerde zinnen, creativiteit na te hebben voldaan (goed, goed, ik weet wel, Maslow, maar die zin . . .). Ik heb toch wel het juiste boek in handen? Ja inderdaad: en het betreffende referaat heet ook nog: "Het Nederlands en de wetenschapscommunicatie". "Ik krijg de neiging de recensie hierbij te laten, maar, plichtsgetrouw, lees ik door, ook het gewraakte referaat dat er niet helderder op wordt. Het eindigt dan ook met 53 noten. Ik noteer nog met leedvermaak: "Het gebrekkige taalvermogen van wetenschappers is van die aard dat de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde te Brussel het nodig oordeelde de bevoegde Minister op dat probleem te wijzen." Hopelijk heeft de Academie "Het Nederlands en de wetenschapscommunicatie" als bewijs meegestuurd.

Maar genoeg gegramd. Het boekje bevat ook veel lezenswaardigs. Dat begint al met het tweede referaat, van de hand van de filosoof prof. Kwee Swan Liat. In zijn "Taal, cultuur en wetenschap", analyseert hij op heldere wijze dat een universele taal een fictie is. Spreken, zo betoogt hij, is een onophoudelijke wereldverkennde bezigheid. Door communicatie wordt de rijkdom aan gemeenschappelijke ervaringen en inzichten vergroot. De basis van het vanzelfsprekende wordt erdoor verruimd. Maar in de kern heeft het vanzelfsprekende het karakter van een vanzelfzwijgende versluiting. Versprekingen kunnen soms een tip van die versluiting oplichten. Het Nederlands, zo concludeert Kwee, wordt nu bedreigd door visuele talen en door computertalen. Die ontwikkeling is niet tegen te houden en dat betekent dat er voor het Nederlands als wetenschapsstaal alleen dan toekomst is, als de gebruiker in staat is zijn natuurlijk taalgebruik te combineren met het gebruik van kunstmatige talen.

Aansluitend aan Kwee's artikel schetst tekstwetenschapper dr. J. Renkema op boeiende wijze hoe Kwee's vanzelf-zwijgendheid er in de praktijk uitziet. "De president van de VS vloog gisteren naar Parijs. Hij had een uitgebreide ontmoeting met de Russische leiders. Zij tekenden een overeenkomst voor nieuwe culturele uitwisseling. De president vervolgde zijn bezoek aan Europa met een vlucht naar Parijs." De vanzelfzwingendheid wordt duidelijk na het stellen van de volgende vragen: 1. Is de president leider van een vogelkolonie? 2. Geeft de tekst informatie over de plaats waar de ondertekening plaats vond? 3. Waarom zetten alleen de Russische leiders een handtekening? 4. Waarom werd de president bang? Een tekstwetenschappelijke analyse van wetenschappelijke publicaties en van voorlichtingsmateriaal, kan tot tal van verhelderende verbeteringen leiden, zo laat Renkema zien. Communicatiedeskundige dr. H. van Pelt gaat vervolgens nader in op de rol van taal als communicatiemiddel. Habermas citerend, merkt hij op dat de menswording niet ligt in de bewuste productie van levensmiddelen (Marx) of in het gebruik van werktuigen (Rousseau), doch in het hanteren van taal. Maar, zo voegt hij eraan toe, taal maakt onderling verkeer ook dikwijls onmogelijk, blokkeert, frustreert, knapt af, schept afstand. Daarbij dient men wel te beseffen dat de spreker of schrijver verantwoordelijk is voor de

goede gang van zaken in de communicatieketen. Vakkennis is niet voldoende. Wil men iemand bereiken dan zal men taal moeten beheersen en met die taal de luisteraar of lezer binnen en buiten de eigen kring moeten zien te bereiken. En wie kent ze niet, zegt Van Pelt, de artikelen en de boeken wemlend van zinnen die men tweemaal moet lezen om te weten wat ze betekenen. Inderdaad, zo voeg ik er gniffelend aan toe. Er ligt dus nog een grote taak te wachten voor opleiders, zo concludeert Van Pelt.

Prof. J. Wilmots wraakt in zijn bijdrage onder meer de verdoezelstijl. Men is bang, zo stelt hij, om een artikel, dissertaties of boek in gewone taal te schrijven omdat het dan als te eenvoudig zou kunnen overkomen.

Het boekje bevat voorts nog bijdragen van dr. J. Hemels (De hanteerbaarheid van het Nederlands, waarin hij rapporteert over een voorbereidende werkbijeenkomst voorafgaand aan het symposium), prof. H.B.G. Casimir (Mogelijkheden en grenzen en de wetenschapscommunicatie in het Nederlands voor de natuurwetenschappen), prof. G. van Parijs (idem voor de humane wetenschappen) en dr. J. Willems (Populariseren van wetenschappelijke informatie).

Algemene conclusie (maar die lag ook wel zonder symposium voor de hand): verhaal ook in je moedertaal.

Dr. N. Wiedenhof

IN MEMORIAM MAARTEN ROOIJ

Op 7 januari 1986, enkele maanden voordat hij 80 jaar zou zijn geworden, overleed prof. mr. dr. Maarten Rooij, oud-hoogleraar in de leer der communicatiemiddelen aan de Universiteit van Amsterdam en oud-directeur van het Instituut voor Perswetenschap en de Nederlandse Persbibliotheek. Met hem is één der markantste figuren uit de naoorlogse mediapraktijk en -wetenschap in ons land heengegaan: een man die een snel werkend verstand en uitzonderlijke werkkraft paarde aan een grote mate van openheid, begrip en loyaliteit jegens zijn vrienden en collega's.

Geboren te Rotterdam op 17 april 1906 voltooide Rooij een rechtenstudie te Leiden (1928) en vervolgens een studie economie te Rotterdam (1934). Zijn journalistieke loopbaan nam in 1932 een aanvang bij de NRC. Na een tijdelijke onderbreking daarvan gedurende de bezetting werd hij in 1945 hoofdredacteur van die krant. In 1956 promoveerde hij te Rotterdam tot doctor in de economische wetenschappen op het proefschrift "Het dagbladbedrijf in Nederland; een economisch-sociaal beeld". Daarna volgde in 1958 zijn benoeming als hoogleraar in de leer der communicatiemiddelen aan de Universiteit van Amsterdam. Gelijktijdig aanvaardde hij het directoraat over het Instituut voor Perswetenschap aan die universiteit en over de Nederlandse Persbibliotheek (beide opgericht door zijn voorganger Kurt Baschwitz, grondlegger van deze studierichting in Amsterdam).

Ook als hoogleraar was Rooij allesbehalve een studeerkamergeleerde. Daarvoor bleef hij zich teveel verbonden voelen met de wereld van de journalistieke praktijk, die hij voordien zo goed had leren kennen. Wie met hem in zijn universitaire periode heeft samengewerkt weet hoe hij zich met soms nauwelijks verholen heimwee kon uitlaten over "mijn tijd bij de NRC". Het is dan ook niet verwonderlijk dat hij

(de man die voor 1958 in veel opzichten zo'n duidelijk stempel had gedrukt op het journalistieke organisatieleven in ons land, bijvoorbeeld op het terrein van de eerste collectieve arbeidsovereenkomst voor dagbladjournalisten) ook na zijn vertrek naar Amsterdam talrijke bijdragen heeft geleverd tot de discussie en besluitvorming over zaken het dagbladbedrijf rakend. Ik noem hier slechts zijn voorzitterschap van de Commissie Bedrijfsfonds voor de Pers en zijn bemoeienissen met de oprichting van de School voor de Journalistiek in Utrecht.

Daarnaast heeft Rooij zijn enorme werkkraft nog op tal van andere terreinen ontplooid, zowel binnen de Amsterdamse universiteit (o.a. als voorzitter van de Faculteit der Sociale Wetenschappen en als secretaris van de Senaat) als daarbuiten (bijvoorbeeld in het kader van internationale organisaties als het International Press Institute en de International Association for Mass Communication Research). Ook lang nadat hij in september 1971 met emeritaat ging bleef hij zijn grote kennis en ervaring ter beschikking aan anderen stellen. Zo heeft hij als bestuurslid van het Instituut voor Perswetenschap en de Persbibliotheek nog een groot aandeel gehad aan de reorganisatie van die instellingen tot de huidige stichting "Het Persinstituut" en fungeerde hij tot eind 1983 als voorzitter van de redactieraad van het internationale vaktijdschrift GAZETTE.

Niet alleen door zijn eigen inspirerende voorbeeld was Maarten Rooij een groot man voor wie het voorrecht had met hem samen te werken. Hij verplichtte ons ook aan zich door het vertrouwen dat hij stelde in hen aan wie hij taken delegeerde en door de onbevangenheid waarmee hij steeds nieuwe ideeën en ontwikkelingen tegemoet trad. Lang voordat het univesitaire bestel formeel werd "gedemocratiseerd" heerste er dan ook binnen het team dat door hem werd aangevoerd een werksfeer waarin openheid en collegiaal overleg domineerden.

Rooij is niet meer, maar zijn nagedachtenis zal bij ons die zijn vriendschap mochten ervaren blijven voortleven.

Frans Kempers
oud-wetenschappelijk
hoofdmedewerker
massacommunicatie UvA

Artikelen

- Baarda B., *De STER-reclame nader onderzocht.* (71)
Bekkers W.A.J., *Locale televisie? Pak maar in.* (92)
de Bock H., *Het epos van het kijkonderzoek.* (209)
Braam A.M., *Auditieve media in de massamediale voorlichting.* (83)
- Commandeur J.M., *Evaluatie van experiment met bewonersparticipatie leert: beleidsdoelstellingen geen waarborg voor succesvol inspraakproces.* (200)
Cuyvers G., *De ideologische functie van de verslaggeving over levensdelicten.* (174)
- Doeven-Stegeman M., *De STER-reclame nader onderzocht.* (71)
- Gross L., *E pluribus unum? The "cultural indicators" approach to the study of media and culture.* (142)
Gutteling J.M., *Informatie over technologische risico's.* (228)
- Halloran J.D., *Trendsetters or trendfollowers, the contribution of research, some concluding comments.* (157)
Hulsen G., *Top 10 televisieprogramma's; een "must" voor de kijker?*
Een experimenteel onderzoek. (246)
- Katus J., *Voorlichtingsideologie en voorlichtingskunde.* (48)
Kuttschreuter M., *Informatie over technologische risico's.* (228)
- van Lint P., *Retorische kritiek en politieke retorica.* (54)
- Meyer Y., *De STER-reclame nader onderzocht.* (71)
- Nijhof W.H., *Proefschrift over overheidsvoorlichting toont te weinig politieke diepgang.* (36)
Nijhof W.H., *Evaluatie van experiment met bewonersparticipatie leert: beleidsdoelstellingen geen waarborg voor succesvol inspraakproces.* (200)
Nielsen A.B., *Voorlichters in informatievervaardigers onderzocht; voorlichters doorgelicht.* (186)
- Rosengren K.E., *Culture, media and society.* (126)
- Schörsch Chr., *Die dialogische Norm menschlicher Kommunikation.* (238)
Stappers J.G., *Voorlichters in informatievervaardigers onderzocht; voorlichters doorgelicht.* (186)
- Vogels L.C.J., *Interpersoonlijke communicatienetwerken, een inleiding.* (2)
- White R., *The significance of recent developments in the field of mass communication.* (112)
Wiegman O., *De STER-reclame nader onderzocht.* (71)
Wiegman O., *Informatie over technologische risico's.* (228)
Willems J.Th.J.M., *Over de invloed van persberichten.* (32)
Winkel F.W., *Krantenberichten over criminaliteit: discriminerende invloeden van misdaadnieuws.* (18)
van Woerkum C.M.J., *Auditieve media in de massamediale voorlichting.* (83)

Boekbesprekingen

- Brauer J. en Driever J., *Perszuivering: de Nederlandse pers 1944-1951*, Fibula – van Dishoeck, Weesp, 1984. (Besproken door H. van den Heuvel op pag. 95)
- Cohen Jehoram H., *Kernpunten van het intellectuele eigendomsrecht en mediarecht*, Zwolle, 1984. (Besproken door H. Boukema op pag. 98)
- Grijpdonck A. (red.), *Nederlands als taal van de wetenschap*, Het Spectrum, 1985. (Besproken door N. Wiedenhof op pag. 252)
- Janssen F.A., *Zetten en drukken in de achttiende eeuw*, Joh. Enschede en zonen, Haarlem 1982. (Besproken door H. van den Heuvel op pag. 215)
- Janssens Chr., Reijnen A. en Verrezen W., *Analyse van reclameboodschappen*, V.U. Brussel, 1984. (Besproken door H. Bouwman op pag. 101)
- Monaco J., *Film, taal, techniek en geschiedenis*, Wereldvenster, Weesp, 1984. (Besproken door H. Manders op pag. 104)
- Melischek G., Rosengren K.E., Stappers J. (ed.), *Cultural indicators, an international symposium*, Wenen, 1984. (Besproken door J. Peters op pag. 166)

Rijnja G. (red.), *Voorlichting in het welzijnswerk; ervaringen en adviezen*, de Horstink, Amersfoort, 1984. (Besproken door C. van Woerkum op pag. 99)

Schmid e.a., *Zuidmoluks terrorisme, de media en de publieke opinie*, Intermediair Bibliotheek, Amsterdam, 1982. (Besproken door H. Bouwman op pag. 102)

van Strien, P.J., *Integratie als ambtelijk idool*, Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij, Amsterdam/Oxford/New York, 1984. (Besproken door J. Stappers op pag. 95)

Treibus K.F., *De democratisering van de drukkunst*, Staatsuitgeverij, Den Haag, 1983. (Besproken door C. van Woerkum op pag. 216)

Verkade D.W.F. en Spoor J.H., *Auteursrecht*, serie recht en praktijk nr. 4, Kluwer, Deventer, 1985. (Besproken door H. Boukema op pag. 251)

van Woerkum C.M.J., *Massamediale voorlichting*, Boom, Meppel 1984. (Besproken door A. Linden op pag. 219)

Gegevens over de auteurs

Drs. G. Hulsen studeerde opinie, was tot voor kort werkzaam bij de Afdeling Kijk- en Luisteronderzoek van de NOS, en is thans werkzaam bij de Vakgroep Voorlichtingskunde van de Landbouwhogeschool Wageningen.

Drs. M. Kuttschreuter, drs. J.M. Gutteling en Prof. Dr. O. Wiegman zijn verbonden aan de Vakgroep Sociale Psychologie van de Technische Hogeschool Twente.

Chr. Schorsch, M.A. ist Kommunikationswissenschaftler und Lehrbeauftragter am Institut für Semiotik und Kommunikationstheorie der Freien Universität Berlin.